

О. Д. Наровлянський

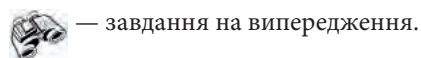
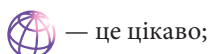
ПРАВОЗНАВСТВО

(профільний рівень)

Підручник для
10 класу
закладів загальної середньої освіти

Київ
«Грамота»
2018

Умовні позначення:

Наровлянський О. Д.

Правознавство (профільний рівень) : підручн. для 10 кл. закл. загальн. серед. освіти. / О. Д. Наровлянський. — К. : Грамота, 2018.

Підручник відповідає вимогам Державного стандарту освіти та чинній програмі з основ правознавства для 10 класу (2017 р., профільний рівень).

Видання ознайомить учнів з основами теорії права та теорії держави. Підручник містить цікаві завдання для практичних робіт, матеріали для підготовки до ЗНО, а також витяги з нормативних актів України (станом на 1 січня 2018 р.) і інших країн.

Підручник сприяє формуванню в учнів ключових і предметних компетентностей (застосування знань з правознавства на практиці).

ВСТУП

Шановні десятикласники! Минулого року ви почали вивчати новий предмет «Правознавство», а тепер прийняли рішення про продовження вивчення правознавства в класі з поглибленим вивченням. Ми вітаємо ваше рішення, адже глибоке знання права стане в пригоді кожному громадянину України, незалежно від обраної в подальшому спеціальності. Ви зможете прийняти обґрунтовані рішення в різноманітних життєвих ситуаціях, захистити свої права, розумітимете політико-правові процеси, які відбуватимуться навколо вас.

Цього року ви ознайомитеся з основними положеннями теорії держави та права, а також з конституційним правом України. Протягом навчального року ви будете разом із вчителем проводити рольові ігри та розв'язувати юридичні задачі, працювати з нормативними актами й обговорювати юридичні проблеми.

Шлях буде нелегким, але надійним помічником вам має стати підручник.

Найважливіші поняття, терміни, цифри, правові норми позначені в підручнику **напівжирним шрифтом** та піктограмою .

Курсивом виділено пояснювальний текст, а також запитання, на які бажано знайти відповіді під час ознайомлення з навчальним матеріалом у підручнику.

Витяги з документів, нормативних актів позначені вертикальною лінією ліворуч від тексту. Крім того, біля назви ви побачите прапор держави або міжнародної організації, якою було прийнято цей акт.

Матеріал, який не призначений для запам'ятовування, з яким ви можете ознайомитися за бажанням, позначено піктограмою й подано на жовтому фоні.

Цікаві факти, пов'язані з правом, подано на рожевому фоні й позначено піктограмою .

На зеленому фоні подані висновки до вивченого матеріалу.

Обов'язково зверніть увагу на запитання, які вміщені після матеріалу параграфа та позначені піктограмою .

Намагайтеся виконати їх до початку вивчення наступного уроку — це допоможе вам сприйняти навчальний матеріал, застосувати знання та власний життєвий досвід.

Наприкінці кожного параграфа ви знайдете основні поняття, які маєте запам'ятати. Вони виділені *світлим курсивом*.

Крім того, кожен параграф завершується запитаннями та завданнями, які допоможуть вам перевірити знання, з'ясувати, якою мірою ви засвоїли вивчений матеріал. Серед цих завдань найскладніші позначені зірочкою (*).

Чимало правових актів, пам'яток правової думки ввійшли в історію нашої держави, ознаменували певні етапи її розвитку, сприяли формуванню української державності. Вивчаючи курс, ви ознайомитеся з найважливішими з них. Деяким подіям з історії правового життя нашої держави поставлені пам'ятники, пам'ятні знаки, меморіальні дошки. Розповідь про них ви також знайдете на сторінках підручника.

Наприкінці кожного розділу подано «Повторення та узагальнення» на перевірку знань, отриманих під час вивчення тем розділу (тестові завдання та запитання).

Вивчення правознавства неможливе без використання різноманітних форм роботи. Минулого року ви брали участь у дискусіях, «мозковому штурмі», аналізували правові акти тощо. Цього року вам доведеться розв'язувати чимало юридичних задач.

При розв'язанні запропонованих юридичних задач варто дотримуватися певного алгоритму.

Розв'язання юридичних задач, ситуацій

1. ***Перший крок*** — аналіз ситуації та встановлення всієї юридично значущої інформації, що міститься в ній (обставинами, які матимуть значення для розв'язання задачі, як правило, є вік учасників правовідносин, розмір завданої шкоди, мотиви, якими керувалися учасники правовідносин тощо).

2. Усі обставини, які подані в задачах, прийнято вважати (якщо інше спеціально не обумовлено в завданні) такими, що достовірно встановлені.

3. Не намагайтеся домислювати певні обставини, які не зазначені в задачі, потрібно використовувати опис, що поданий у завданні.

4. ***Другий крок*** — установлення нормативних актів, які регулюють описані правовідносини та відповідні правові норми (статті, частини статей), що безпосередньо регулюють запропоновані ситуації.

5. ***Третій крок*** — прийняття рішення — відповідь на поставлені запитання (визначення правомірності дій або правомірного шляху виходу із запропонованої ситуації, кваліфікація подій тощо).

Успіхів вам у вивченні цікавої та надзвичайно необхідної для кожного юридичної науки!

Тема 1. ВИНИКНЕННЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

§ 1. Влада і суспільство в додержавний період

1. Суспільство та влада

Ви, напевно, не раз чули слово *суспільство*. Що ж воно означає?

Суспільство — це насамперед система спільного життя людей, сукупність людей, які об'єднані конкретними інтересами, потребами, взаємними симпатіями або видом діяльності, сукупність історично обумовлених зв'язків і взаємодій, що склалися між людьми в процесі їхньої життєдіяльності.

Зверніть увагу: це поняття можна застосовувати лише до людського співтовариства. Суспільство виникає тоді, коли виникає людина, набагато раніше, ніж держава.

Суспільство передбачає існування певної соціальної організації, системи взаємодії та взаємовідносин між його членами. При цьому обов'язково виникають відносини підпорядкування, керівництва й управління. Одні люди підкоряють своєму впливові інших, нав'язують їм свою волю, керують їхніми діями.

Право та можливість людини, групи людей керувати іншими, розпоряджатися ними називають владою.

Розрізняють різні види влади. Коли батько чи мати вимагають від свого сина чи доньки виконати домашнє завдання, ідеться про **сімейну владу**, яка ґрунтується на авторитеті батьків, а певною мірою й на залежності дитини від них. Директор підприємства може керувати своїми підлеглими, адже вони залежать від нього економічно, отримують заробітну плату, що є основою їхнього існування. Це **економічна влада**. Священик значною мірою може впливати на дії, поведінку своєї пастви, зокрема через проповідь, користуючись **духовною владою**. Найсильнішим видом влади є **державна**. Вона єдина має право застосовувати не лише переконання, а за потреби й примус. Саме з нею ви маєте справу, коли спілкуєтеся з поліцією, саме її застосовує до правопорушника суд, виносячи вирок.

2. Організація первісного суспільства

Людське суспільство пройшло великий шлях у своєму розвитку. За даними сучасної науки, планета Земля виникла майже 4,7 млрд років тому. Приблизно 3–3,5 млрд років тому на нашій планеті зародилося життя. Майже 2 млн років тому на Землі з'явилася людина, а близько 40 тис. років тому зробила перші кроки людина сучасного виду — Homo Sapiens — Людина розумна.

• З курсу історії пригадайте, що відрізняло первісну людину від мавпи. Якими були перші знаряддя праці первісної людини?

Період від появи перших людей до виникнення держави називають первісним суспільством — додержавним періодом існування людства.

З перших кроків свого існування людина жила в колективі. Першим колективом давніх людей стало людське стадо (або первісна праобщина). Цей колектив був досить сталим, адже об'єднував родичів, але невеликим — два-три десятки дорослих жінок і чоловіків і кілька десятків дітей. Навіть у такому колективі потрібна була певна соціальна організація, яка необхідна для виживання в складних умовах існування первісної людини. Вона передбачала безпосереднє спілкування членів людського стада.

З часом людина вдосконалювала знаряддя праці, оволодівала новими трудовими навичками, змінювалася й соціальна організація суспільства. На зміну людському стаду прийшла родова община. Кількість членів цього людського колективу була набагато більшою, однак він також об'єднував родичів, осіб, пов'язаних спільним походженням. При цьому члени общини вели спільне господарство, разом працювали. Як правило, родову общину очолювала жінка.

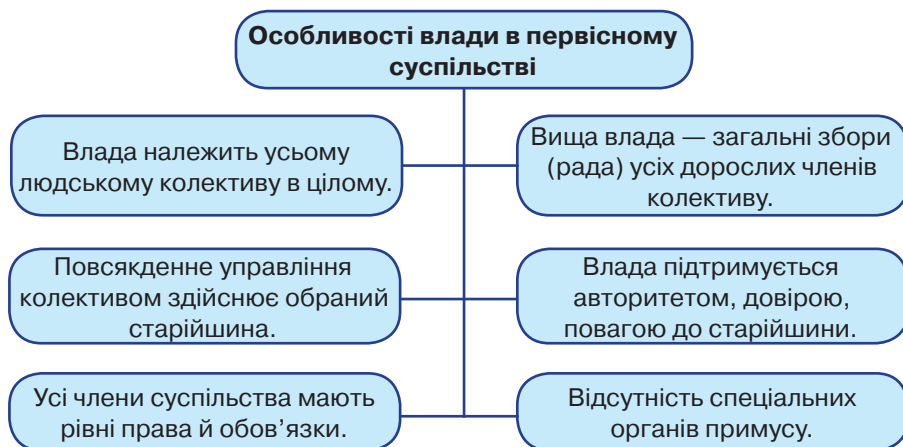
Поступово окремі родові общини об'єднувалися в більш великі колективи — племена. Членів племені об'єднувало вже не лише кровне споріднення, а й шлюб.

Однак основні ознаки організації суспільства на всіх етапах первісного суспільства залишалися однаковими. Спочатку влада належала всьому людському колективу (людському стаду, общині, племені) у цілому. Усі члени суспільства мали

абсолютно рівні права й обов'язки, жоден із них не мав привілеїв. Вищою владою були загальні збори (рада) усіх дорослих членів людського колективу. Саме на них приймали найважливіші рішення, які стосувалися всього колективу, обирали старійшину — найдосвідченішого та найавторитетнішого представника людського колективу. Він здійснював повсякденне керівництво життям людського колективу, безпосередньо брав участь у всіх справах племені й общини.

Влада старійшини підтримувалася авторитетом, повагою до нього. Рішення та вказівки старійшини виконувалися добровільно, на підставі довіри до нього, його досвіду й уміння. У разі порушення порядку, встановленого в первісному людському колективі, уживали певні заходи, а часом і примус. Найстрашнішим покаранням того часу було вигнання з племені, адже одноосібно тогочасна людина вижити не могла. Однак при цьому в первісному суспільстві не було спеціальних органів примусу, які займалися лише цією діяльністю. Ця система соціально-го управління отримала назву «первісна демократія».

3. Регулювання людських відносин у первісному суспільстві

Незважаючи на порівняно невелику кількість членів людського колективу за часів первісного суспільства, у ньому існувала потреба регулювання людських відносин.

Поступово в житті суспільства склалися певні ритуали, які, на думку тогочасних людей, допомагали їм у житті, у досягненні своїх цілей, успіху. Так, в окремих племенах необхідною умовою успіху на полюванні вважалося виконання певних ритуальних танців, метання списів у зображення тварин, на яких полювали, інші дії, що вважалися запорукою успіху. Поступово внаслідок багаторазового повторення ці дії ставали звичкою членів суспільства — формується **звичай**.

Одночасно прискорилося формування уявлення суспільства про добро та зло. Так виникли правила поведінки, які регулюють відносини між людьми, — початкові **правила (норми) моралі**.

Знання людей про навколишній світ, природу й людське життя були в той час досить обмеженими та примітивними. У зв'язку з цим чимало подій та явищ, які спостерігали й намагалися пояснити первісні люди, отримували фантастичне, як на сьогодні, пояснення. Виникали міфи, які певною мірою також визначали поведінку та дії членів первісного суспільства. Міфи, що відтворюють фантастичні уявлення про світ, природу й людське буття тощо, отримали назву «міфологія».

- *Пригадайте, які міфи вам відомі з історії стародавнього світу.*

Іноді в житті суспільства на основі досвіду та певних переконань виникали так звані **табу** — заборони, що накладалися на якісь дії, предмети, слова тощо. Вони були пов'язані з тим, що, на думку первісної людини, порушення такої заборони призводить до жорстокої кари (тяжкої хвороби, голоду, смерті) фантастичними силами.

Усі ці соціальні норми первісного суспільства іноді об'єднують поняттям «**мононорми**».

Для всіх соціальних норм первісного суспільства характерні спільні ознаки. Вони були створені внаслідок багаторазового повторення й поступово стали звичними для більшості людей. Ці норми є консервативними за своєю природою, адже в них відтворено те, що утворилося внаслідок тривалої суспільної практики. При цьому норми закріплювалися не у звичних нині нормативних актах (на папері), а лише у свідомості людей. Соціальні норми первісного суспільства виражали волю всього племені, роду, тому їхнє дотримання забезпечувалося здебільшого заходами суспільного впливу, адже, як ми вже знаємо, спеціального апарату примусу на той час не існувало. Крім того, дотримання соціальних норм первісного суспільства забезпечувалося страхом людини перед надприродними силами, помстою, яка чекала в разі порушення встановлених норм не лише порушника, а й увесь людський колектив, до якого він належав.

Виникнення держави та права призвело до суттєвих змін у соціальній організації людського суспільства.

- *Пригадайте, що таке держава та право. Визначте відмінності держави від первісного суспільства.*

Первісне суспільство	Держава
Поділ людей за ознакою споріднення.	Поділ людей за територіальною ознакою.
Наявність лише народного суверенітету.	Наявність державного суверенітету.
Відсутність публічної влади.	Наявність публічної влади.
Відсутність апарату примусу.	Наявність апарату примусу.
Регулювання суспільних відносин за допомогою мононорм.	Регулювання суспільних відносин за допомогою переважно правових норм.
Мононорми відображають інтереси всього суспільства.	Норми права відображають інтереси, захищають права переважно певної частини суспільства.

На початку існування людства виникають людські спільноти — стадо, рід, плем'я, родова община. Влада в них належала колективу в цілому, вищим органом влади були загальні збори всіх дорослих членів колективу. Старійшина, якого обирали на зборах, керував повсякденною діяльністю членів колективу, використовуючи свій авторитет і досвід.

Регулювання відносин здійснювалося за допомогою мононорм, які існували у формі звичаїв, табу, первинних норм моралі та міфів.

З розвитком суспільства ця система вже не задовольняла потреб, що стало причиною виникнення держави та права.

Запам'ятайте: суспільство, влада, мононорми, первісна демократія.

Запитання та завдання

1. Наведіть приклади застосування влади різних видів.
2. Назвіть форми організації людського суспільства в первісний період існування людства.
3. Назвіть характерні ознаки влади в додержавний період.
4. Які соціальні регулятори були за часів первісного суспільства?
- 5*. Порівняйте різні види мононорм, які існували в первісному суспільстві.
6. Висловіть свою думку щодо причин появи держави та права.
- 7*. Порівняйте статус, порядок обрання та функції старійшини первісного племені та сучасного глави держави.
- 8*. Порівняйте владу в первісному суспільстві (додержавного періоду) і державну владу (див. табл.).

Питання для порівняння	Первісне суспільство	Держава
Назва спільноти, якою керують		
На чому ґрунтується влада		
Застосування сили		
За яким принципом утворюється (формується) спільнота, якою керують		
Колектив, яким керують		

Пригадайте найдавніші держави, які існували в історії людства, та особливості їхнього виникнення, відомі вам з курсу історії.

§ 2. Теорії походження держави та права

Уже багато століть історики й правознавці вивчають походження держави та права. Однак і донині існує чимало теорій походження держави.

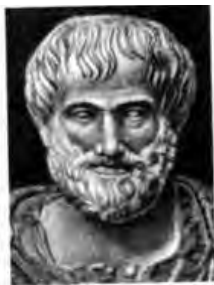
1. Теологічна теорія

Теологічна теорія є найдавнішою. Ще у XVIII ст. до н. е. в законах царя Хаммурапі стверджувалося божественне походження Вавилонської держави та царів. Так само пояснювали походження своїх держав і своєї влади правителі Стародавнього Китаю та Стародавнього Єгипту. В епоху Середньовіччя ідею богоствореності держави й права проповідували та розвивали у своїх працях мислителі й учені Августин Блаженний (354–430) і Фома Аквінський (1225–1274).

Ці ідеї підтримували та розвивали українські філософи, правники — Петро Могила, Феофан Прокопович, Стефан Яворський. Вони вважали, що держава була створена за Божим велінням, також від волі й розуму Божого залежать створення та зміст людських законів. Проголошення божественного походження держави визначає її непорушність, неможливість посягання на неї.

2. Патріархальна теорія

Патріархальна теорія (від грецьк. *батько* та *влада*) визначає державу як наслідок розвитку та перетворення сім'ї. Прибічники цієї теорії вважають, що сім'я, яка виникла ще в первісному суспільстві й була його первинною та основною одиницею, з часом розширювалася, розділялася. Сім'ї об'єднувалися, утворювали більш численні спільноти, у яких традиційних для сім'ї важелів управління не вистачало. Саме тому поступово сімейна влада батька-патріарха перетворювалася на державну владу, а сім'я відповідно — на державу. Перетворення сімейної влади відбувалося поступово — від влади батька до влади старійшини роду, племені, а потім і до влади глави держави — монарха. Ця теорія озброювала вагоми-

Арістотель

Феофан Прокопович

ми аргументами прибічників монархії, адже вона розглядала монарха як батька свого народу, своїх підданих, виводила владу монарха безпосередньо від Адама, проголошувала її непідвладною жодним людським законам.

Засновниками цієї теорії були давньогрецькі мислителі Арістотель (у праці «Держава») і Платон («Політика»). У XVII — на початку XX ст. цю теорію розвивали у своїх працях англійський учений Р. Флібер, російські мислителі та громадські діячі М. Михайловський та М. Покровський.

Т. Гоббс

3. Договірна та психологічна теорії

Відповідно до *договірної теорії*, держава виникає внаслідок досягнення певних домовленостей між людьми. Основні положення цієї теорії першим виклав грецький філософ Епікур, пізніше серед її найактивніших прибічників і послідовників були Т. Гоббс, Дж. Локк, Ж. Ж. Руссо, М. Радищев і чимало інших учених із різних держав. На думку прибічників цієї теорії, життя суспільства підштовхує людей до усвідомлення спільних інтересів, досягнення певних домовленостей, які забезпечують взаємну вигоду, безпеку та загальну користь. Однак причини появи суспільного договору прибічники теорії пояснюють по-різному. Одні вважали, що людина за своєю природою є хоча й розумною, але дуже егоїстичною, властолюбною істотою, якій притаманне бажання шкодити іншим людям. Це призводить до ворожнечі, ненависті між людьми, боротьби між ними. І лише досягнення певної угоди, домовленості про розподіл суспільних ролей (одні керують, інші виконують їхні управлінські рішення) дають можливість уникнути постійних конфліктів. Унаслідок укладання суспільного договору люди визнають певну політичну владу та підкоряються їй. Інші бачать цю причину в бажанні людини захиститися від зовнішніх обставин. Кожний, хто дає згоду на суспільний договір, стає частиною цілого. При цьому, визнаючи над собою владу суспільства, особа в той же час не підкоряється нікому персонально, залишається вільною.

Автори *психологічної теорії* (Цицерон, Л. Петражицький) уважали, що причиною виникнення держави є особливості психіки людей, їхні відносини. На думку авторів цієї теорії, люди, відчувши негативні наслідки анархії, безвладдя в період відсутності державної влади, самі приходять до висновку про необхідність створення держави як механізму врегулювання міжлюдських відносин. Також вони вважали, що підкорення державній владі поступово стає звичкою людей.

4. Теорія насильства

Теорія насильства сформувалася в другій половині XIX ст. На думку прихильників теорії, держави виникають унаслідок завоювань, коли з'являється потреба утримувати переможене плем'я, рід у покорі. Унаслідок завоювання племена перетворюються на класи — панівний (завойовників) і пригнічений (експлуатований). Для утримання пригніченого класу в покорі виникає необхідність у створенні апарату насильства, який і стає державою. Отже, саме завоювання й необхідність утримувати в покорі завойований народ стають причинами появи держави. Активними прибічниками теорії були К. Каутський, Є. Дюрінг та інші вчені.

5. Соціально-економічна теорія

У XX ст. досить широкого поширення набула **соціально-економічна теорія** походження держави. Автори цієї теорії шукали причини появи держави в змінах, які відбувалися в економічному житті суспільства. Унаслідок поступового розвитку знарядь праці, виробництва зростає продуктивність праці — людина починає виробляти більше. Якщо в первісному суспільстві людина виробляла таку кількість продуктів, що ледве вистачало для її існування, то із зростанням продуктивності праці з'являються надлишки. Якщо за відсутності надлишків усі люди мали однаковий матеріальний стан, була відсутня нерівність, то з появою надлишків вона виникає. До того ж завдяки появі надлишків з'являється можливість експлуатувати інших осіб, тобто присвоювати собі результати праці інших людей. На думку авторів соціально-економічної теорії, саме поява нерівності та експлуатація людей призвели до формування класів — великих груп людей, з яких одна експлуатує іншу.

• *Пригадайте з курсу історії, які класи існували в різні періоди розвитку людства. Як склалися відносини між класами, які конфлікти між ними виникали?*

Для утримання в покорі великих соціальних груп людей — експлуатованих класів — не вистачало засобів, притаманних для первісного суспільства, переконання, авторитету. З'являється потреба в створенні спеціального апарату, механізму підтримання влади одних груп людей над іншими. Саме таким апаратом стає держава, а одним з її необхідних атрибутів, інструментів є право. Основними розробниками цієї теорії є К. Маркс, Ф. Енгельс, В. Ленін.

6. Патримоніальна, органічна та космічна теорії

До періоду стародавнього світу та середньовіччя належить ще одна теорія походження держави — **патримоніальна**. Вона пов'язує появу держави з відносинами власності, насамперед поземельної. На думку прибічників цієї теорії, створенню держави передували утвердження приватної власності на землю, концентрація землі в руках окремих осіб — здебільшого знаті первісного періоду: вождів, старійшин тощо. На завершальному етапі первісної історії земля із загальної власності переходить до приватної, зосереджується в руках саме цих керівників первісних людських колективів. Маючи земельну власність, вони отримують владу, створюють апарат її підтримання. Саме це призводить до формування державного апарату.

У другій половині XIX ст. виникла **органічна теорія** походження держави. Її представники — Й. К. Блюнчлі, Г. Спенсер, Р. Вормс — уважали, що виникнення та розвиток держави подібні до народження та розвитку біологічних істот. Держава, на їхню думку, також обов'язково проходить етапи народження, становлення, ускладнення будови, розмноження, старіння та смерті. Розвиток відбувається за законами еволюції, переходу від нижчих до вищих форм у процесі боротьби, яка набуває форми постійної війни. Прибічники теорії намагалися знайти в елементах державного механізму аналогію з частинами організму живих істот. Так, уряд вони порівнювали з нервовою системою організму, еліта виконує функції мозку, а населення має забезпечувати державу-організм їжею.

Космічна (інопланетна) теорія, на відміну від попередніх, виникла лише у ХХ ст. Існують версії про можливі відвідини нашої планети в минулому представниками інших цивілізацій, які прибували з космічного простору. Свідченнями цього дехто вважає пам'ятки тихоокеанського острова Пасхи та загадкові зображення в єгипетських пірамідах, не до кінця зрозумілі тексти стародавніх міфів і появу невідомих літаючих об'єктів — «літаючих тарілок». Тому й виникла теорія, яка пояснює появу на Землі людської цивілізації саме завдяки втручанням прибульців-інопланетян. Ними, як вважають прихильники цієї теорії, було привнесено на нашу планету й державу.

Отже, донині існують різні погляди на причини, які сприяли виникненню держави. Серед теорій походження держави є ті, які нині вже залишилися здебільшого в минулому, — патримоніальна, органічна, є й порівняно нові — космічна. Досить широкого поширення набули теорія насильства, патріархальна, соціально-економічна теорії. Кожна з теорій походження держави має своїх прихильників і противників.

Запам'ятайте: *теологічна патріархальна, договірна, психологічна, теорія насильства, соціально-економічна, патримоніальна, органічна та космічна теорії.*

Запитання та завдання

1. Назвіть відомі вам теорії походження держави та визначте основні положення кожної з них.
- 2*. Яка з відомих теорій походження держави видається вам найпереконливішою? Наведіть аргументи.
3. Установіть відповідність між назвами теорій походження держави та їхніми авторами, прихильниками.

1 патріархальна	А Г. Спенсер, Й. Блюнчлі
2 соціально-економічна	Б Л. Гумплович, К. Каутський, Є. Дюрінг
3 насильства	В Т. Гоббс, Ж. Ж. Руссо
4 теологічна	Г К. Маркс, В. Ленін
5 органічна	Д Ф. Аквінський, Ф. Прокопович
	Е Арістотель, Платон, М. Михайловський
- 4*. Як особливості географічного положення та природних умов визначили вище подані шляхи походження держави?

§ 3. Історичні типи держав і цивілізаційний підхід

Історики, філософи й правознавці протягом багатьох років намагаються визначити, за якими ознаками класифікувати держави, які існували в історії. Нині є два основних підходи щодо цього — *формаційний* та *цивілізаційний*.

1. Формаційний підхід

Згідно з формаційним підходом, історія людства — це послідовна зміна п'яти основних історичних формацій — первіснообщинної, рабовласницької, феодаль-

ної, капіталістичної та комуністичної. При цьому зміна формацій є об'єктивно обумовленою матеріальними умовами розвитку людства.

При формаційному підході вирішальна роль належить економічному фактору.

Суспільно-економічна формація — це конкретно-історичний тип суспільства, послідовна «сходи́нка» історичного розвитку, обумовлена певним способом виробництва та своєрідною формою виробничих відносин, насамперед формою відносин власності.

Основними елементами суспільно-економічної формації, відповідно до цієї теорії, є базис і надбудова. *Базис* — це сукупність засобів виробництва та виробничих відносин. Вони становлять економічний лад суспільства, від них залежать усі інші суспільні відносини — надбудова. *Надбудовою* є ідеологічні, політичні, правові й інші відносини, ідеї, організації, установи. Саме спосіб виробництва, згідно з формаційним підходом, визначає все багатоманіття суспільних зв'язків і відносин.

Формаційний підхід був розроблений К. Марксом у середині XIX ст., на той час був історично виправданим, та й нині є досить поширеним серед істориків і правознавців. Однак він не може пояснити все різноманіття історичного розвитку. Адже в історії відомо чимало випадків, коли окремі держави або й цілі регіони минули певні періоди історичного розвитку, тобто розвиток людства не завжди є поступально-послідовним. Реальна історія народів і суспільств не завжди вкладається в рамки формаційного розвитку по висхідній, формаційний підхід призводить до втрати, ігнорування своєрідності розвитку кожного суспільства.

- *Пригадайте, чи всі формації у своєму розвитку пройшла наша держава.*

2. Історичні типи держав

Відповідно до формаційного підходу, визначають основні типи держав.

Рабовласницькі держави виникли найдавніше. Вони прийшли на зміну первісному суспільству, але деякі країни проминули цей тип держави. У рабовласницьких державах, як правило, залишаються окремі залишки устрою первіснообщинного ладу. Унаслідок цього багато дослідників вважають, що рабовласницька держава є перехідним типом держави. Економічну основу рабовласницької держави становить приватна власність на рабів. Раб у такій державі є не суб'єктом, а об'єктом правовідносин. Брати участь у суспільному житті, в управлінні державою мала право меншість членів суспільства, раби, а іноді й деякі категорії вільного населення були позбавлені цього права. Державний апарат забезпечує насамперед владу рабовласників, утримання в покорі рабів. Для рабовласницьких держав характерні жорсткі методи управління.

Феодальна держава в окремих країнах прийшла на зміну рабовласницькій, в інших саме вона була першою, що прийшла на зміну первісному суспільству. У феодальній державі селянин уже є членом суспільства й суб'єктом правовідносин, має певну власність — будинок, сільськогосподарські й інші знаряддя праці, домашні речі. Однак відсутність землі робить селянина залежним від землевласника-феодала. Характерним для феодальної держави є становий поділ суспільства, у багатьох феодальних державах існувало кріпацтво. Більшість феодальних держав були монархіями з досить жорсткою централізацією управління державою.

Наступний історичний тип держави — **буржуазна**. Основою цього типу держави є товарне виробництво та товарно-грошові відносини. При цьому для буржуазної держави характерні поступове зростання обсягу та рівня забезпечення прав людини, залучення більшості населення до участі в управлінні державою, поширення демократичних норм і традицій. Саме в цей період формується громадянське суспільство. Період буржуазних держав є періодом поступового переходу від абсолютних монархій періоду феодалізму до обмежених монархій та республік, характерних для буржуазного типу держави. При цьому суттєво змінюються й методи управління державою: вони стають більш демократичними.

Соціалістичний тип держави виник у ХХ ст. Економічною основою соціалістичної держави є суспільна (державна та колективна) власність на основні засоби виробництва. Характерною ознакою є проголошення значного обсягу соціальних прав громадян і водночас менша увага до політичних та особистих прав людини. Для соціалістичного типу держави характерна республіканська форма правління.

Наприкінці ХХ ст. з'явився **сучасний** тип держави, який суттєво відрізняється від тих, які існували раніше. Для нього характерна загальнолюдська та соціальна спрямованість діяльності держави, демократичний політичний режим, панування права в усіх сферах суспільного життя. Сучасна держава забезпечує реальне здійснення й захист основних прав людини. У більшості сучасних держав існують товарне виробництво, різноманітні форми власності на засоби виробництва, рівноправність усіх форм власності.

3. Цивілізаційний підхід

Цивілізаційний підхід був запропонований ученими-просвітителями ХVIII ст. (Ф. Вольтер, К. Гельвецій, П. Гольбах). За основу класифікації держав прибічники цієї теорії взяли поняття «цивілізація», її рівень, досягнутий тими чи іншими народами. Державу вони співвідносили насамперед не з економічними, матеріальними, а з духовно-моральними й культурними чинниками суспільного розвитку.

За визначенням англійського історика А. Тойнбі, **цивілізація** — це відносно замкнений та локальний стан суспільства, яке відрізняється спільністю культурних, економічних, географічних, релігійних, психологічних та інших ознак.

На думку прихильників цивілізаційного підходу, сутність держави визначає як співвідношення соціальних сил, так і накопичення, спадкоємність культурно-

духовних зразків поведінки; політика держави є передусім результатом впливу світогляду суспільства, його моралі, ціннісної орієнтації, а не продуктом соціальних сил. При цьому розмаїття національних культур обумовлює різноманіття шляхів розвитку держав, їхніх типів.

Відмінність цивілізаційного підходу від формаційного полягає в можливості розкриття сутності будь-якої історичної епохи через людину, через сукупність панівних у цей період уявлень кожної особи про характер громадського життя, про цінності та мету її власної діяльності. Цивілізаційний підхід дає змогу вбачати в державі насамперед не інструмент політичного панування експлуататорів над експлуатованими, а найважливіший чинник духовно-культурного розвитку суспільства. Хобою цивілізаційного підходу є недооцінювання соціально-економічного чинника, перебільшення ролі культурного елемента.

У той же час цивілізаційний підхід до історії не передбачає заданого сценарію майбутнього розвитку, заперечує наявність закономірностей історії, що є суттєвою перевагою цього підходу.

З позицій загальнолюдських цінностей, які нині є домінуючими, саме цивілізаційний підхід є найбільш прийнятним. Крім того, він дає змогу визначитися із сучасними державами, які не відповідають типології, що передбачена формаційною теорією.

Ураховуючи ступінь духовності народу, культуру, ідеологію, національний характер, менталітет, географічне середовище й інші чинники, прихильники цивілізаційного підходу поділяють цивілізації на первинні та вторинні.

Первинним цивілізаціям притаманна командно-адміністративна організація державної влади. Держава забезпечує як політичне, так і господарсько-соціальне функціонування суспільства. Чимало первинних цивілізацій загинули, не зумівши пристосуватися до історичних змін. І лише ті з них, що спромоглися послідовно розвинути духовно-культурні засади в усіх видах діяльності людини (зокрема, єгипетська, китайська, мексиканська, західна, православна, арабська), збереглися. До первинних цивілізацій належать Стародавній Єгипет, Персія, Шумери, Вавилон, Бірма, Спарта, Афіни та Рим.

Вторинні цивілізації виникли на основі відмінності між державною владою й культурно-релігійним комплексом. Для них характерна менш могутня й проникуюча сила влади, аніж та, що поставала в первинних цивілізаціях. Найдавніша вторинна цивілізація — європейська — уже за часів античності тяжіла до ринкової економіки, базувалася на приватній власності. Характерними також є наявність громадянського суспільства, панування права. Аналогічний напрям розвитку суспільства сприйняли й держави Північної Америки. До вторинних цивілізацій належать більшість держав Західної та Східної Європи, Північної та Латинської Америки тощо.

Серед прибічників цивілізаційного підходу існує декілька основних течій. Одна з них передбачає так зване лінійно-стадіальне розуміння цивілізацій. Кожна з них розглядається як стадія в процесі поступального розвитку людства до єдиної світової (або сучасної) цивілізації. При цьому сучасна цивілізація має ознаки, характерні для розвитку західного суспільства, — панування ринкової економіки, визнання приватної власності абсолютною цінністю; демократич-

ний політичний режим, правова держава, проголошення та реалізація широкого кола прав і свобод людини, взаємна відповідальність суспільства й особи.

Інша течія стосується теорії так званих локальних цивілізацій, заперечуючи лінійно-стадіальні схеми. Вона передбачає паралельне існування досить значної кількості порівняно самостійних цивілізацій, шлях розвитку яких суттєво відрізняється. Прибічники цього напрямку вважають, що цивілізації розвиваються незалежно одна від одної та їхня загибель неминуча, якщо не вдасться сформува-ти єдиної вищої релігії, створити на її основі «вселенську церкву» і «вселенську державу», тобто перейти до «третинної цивілізації».

З виникненням держави суспільні відносини значно ускладнилися. З плином часу держава змінювалася, на кожному етапі вона мала суттєві ознаки, які дають змогу виокремити історичні типи держави — рабовласницьку, феодальну, буржуазну (або капіталістичну), соціалістичну. Нині чимало держав будують державу соціальної демократії (або постбуржуазну).

Запам'ятайте: історична формація, історичний тип держави, цивілізація.

Запитання та завдання

1. Порівняйте цивілізаційний та формаційний підходи щодо класифікації держав.
- 2*. Визначте позитивні та негативні ознаки цивілізаційного та формаційного підходів щодо класифікації держав.
3. Які історичні типи держав ви знаєте?
4. Наведіть відомі вам з курсу історії приклади держав, які належать до кожного з історичних типів держав.
5. Складіть у зошитах порівняльну таблицю історичних типів держав.

Мармуровий стовп з текстом присяги громадянина Херсонеса

З історії української державності

Одним із найдавніших державних утворень на території нинішньої української держави є античні міста-держави Північного Причорномор'я — Ольвія, Пантікапей, Херсонес, Тира тощо. У цих державах здебільшого діяли норми права, запозичені із Стародавньої Греції. Серед найдавніших відомих пам'яток права цих міст-держав — присяга громадянина Херсонеса, яку більшість дослідників датують III ст. до н. е. Вона вибита на плиті з білого мармуру, яку знайшли наприкінці XIX ст. на центральній площі стародавнього міста. У присязі міститься інформація про демократичний державний лад Херсонеса, про обов'язки громадян міста.

Тема 2. ПОНЯТТЯ, ОЗНАКИ, СУТНІСТЬ ДЕРЖАВИ**§ 4. Поняття та ознаки держави.
Суверенітет та його види****1. Поняття «держава»**

Як ви вже знаєте, на зміну первісному суспільству прийшла держава. Одразу з її появою з'являються спроби пояснити її сутність.

• *Ознайомтеся з визначеннями держави, які були сформульовані в різні часи різними науковцями й громадськими діячами. Яке ваше ставлення до них?*

«Держава — це зосередження, що забезпечує політичне життя народу» (*Арістотель, давньогрецький філософ*).

«Держава — це союз людей, об'єднаних загальними основами права й загальною користю» (*Цицерон, давньоримський мислитель*).

«Держава — це вплив Бога у світі» (*Г. Гегель, німецький філософ*).

«Держава — це правова організація народу, що володіє в усій повноті своєю власною, самостійною й первинною, тобто ні від кого не залежною, владою» (*Б. Кістяківський, український правознавець*).

Наведені визначення відтворюють поступову еволюцію людського уявлення про державу.

Держава — це суверенна політико-територіальна організація політичної влади, що існує в соціально неоднорідному суспільстві, за допомогою якої здійснюється управління загальносуспільними та місцевими справами.

Важливо зазначити, що для сучасної держави характерним є захист прав не окремих соціальних груп (класів, станів), а всього суспільства.

2. Ознаки держави

Для держави характерні певні ознаки, які можна поділити на обов'язкові та факультативні (необов'язкові).

Однією із суттєвих ознак держави є територіальний принцип організації суспільства. Первісний людський колектив об'єднувала кровна спорідненість. Однак з часом розвиток господарства порушив ці сімейні зв'язки, більш важливою та необхідною з точки зору ведення господарства стала територія ведення господарства. До утворення держави людей поділяли за їхнім походженням, належністю до певної родини, племені тощо. Після появи держави визначальною стала належність людини до спільноти, яка проживає на певній території. Держава виникає на певній території, громадян держави об'єднує територія, на якій вони проживають і на якій організований певний апарат управління, влади. Сама держава також визначає межі своєї влади за певною територією. Отже, ознакою держави є *організація населення за територіальним принципом, наявність чітко визначеної території, обмеженої кордонами*.

У первісному суспільстві всі його члени могли брати участь у діяльності органу, що здійснював владу, — народних зборах. Усі члени суспільства брали участь і в забезпеченні виконання рішень цього органу, у захисті своєї території. З появою держави з'являються спеціальні органи, що здійснюють владу від її імені. Влада відокремлюється від більшої частини суспільства, представляє інтереси насамперед окремої групи людей. Поява *відокремленої від суспільства публічної влади*, що здійснює лише керівництво державою та діє в інтересах певної частини суспільства, є також ознакою держави. Елементами такої публічної влади стають суди, чиновництво, особи, які наділені функціями керувати суспільством. На початкових стадіях розвитку держав апарат публічної влади є інструментом утримання влади, панування певного класу, стану, меншості суспільства. З розвитком держави функції публічної влади суттєво змінилися, у багатьох країнах нині вона діє в інтересах абсолютної більшості людей, проте зберігається відокремлений державний апарат, який має функцію управляти суспільством.

Іноді серед ознак держави визначають наявність апарату примусу, до складу якого входять, зокрема, спеціальні «силові» структури — прокуратура, органи внутрішніх справ, служба безпеки тощо. Щоб забезпечити виконання державних рішень, вони використовують різні засоби, у разі потреби й примусові. *Наявність апарату примусу* — ознака держави.

Створення публічної влади, апарату примусу, які мали єдину функцію — управління суспільством і забезпечення виконання рішень публічної влади, вимагало вирішення питання про їхнє матеріальне забезпечення, адже ці органи не брали безпосередньої участі в створенні матеріальних благ, тобто не мали змоги самостійно забезпечити своє існування. Основним джерелом утримання апарату публічної влади стає збирання податків, що встановлює держава. Отже, обов'язковою ознакою держави є *податкова система*. Незважаючи на те,

Прикордонні стовпи, які вказують на проходження лінії кордону суміжних держав

що сучасні держави мають й інші, крім податків, джерела отримання засобів існування державного апарату та й держави в цілому, податкова система залишається обов'язковою ознакою держави.

Кожна держава визначає певні соціальні норми, правила поведінки, які є обов'язковими для всіх. При цьому право видавати закони й інші загальнообов'язкові соціальні норми є винятковим правом держави. **Наявність системи права** також є обов'язковою ознакою держави.

Більшість держав мають **збройні сили** — армію, яка забезпечує захист незалежності, територіальної недоторканності, суверенітету від зовнішніх ворогів. Однак ця ознака не є обов'язковою. Історія знає випадки, коли держави не мали чи не мають збройних сил. Після Другої світової війни певний час, відповідно до умов капітуляції, Німеччина була позбавлена права мати власні збройні сили, формально донині не має армії Японія (лише так звані сили самооборони), багато років тому Ісландія відмовилася від власних збройних сил.

Для сучасних держав характерна також **наявність державних символів** — прапора, гімну, герба, іноді державного девізу. Однак ця традиція з'явилася набагато пізніше, ніж держава. Усі стародавні держави, більшість країн середньовіччя не мали офіційних державних символів, тому державні символи — гімн, герб, прапор — є факультативною ознакою держави.

Більшість держав світу мають власну грошову систему, грошові одиниці, але існування держави без них також можливе.

Так, нині деякі країни Європи відмовилися від власної грошової одиниці, замінивши її на загальноєвропейську — євро, але це зовсім не заперечує самостійність та існування окремих держав. У Зімбабве у 2009 р. національна валюта практично припинила своє існування внаслідок гіперінфляції, яка досягла небувалих розмірів. І хоча економічна ситуація в цій державі надзвичайно складна, існування держави ніхто не ставить під сумнів.

Чимало держав визначають одну або декілька державних (або офіційних) мов, які допомагають у консолідації суспільства. У той же час ця ознака не є обов'язковою для існування держави, чимало країн світу не вважають за потрібне визначити державну мову в офіційних документах.

3. Суверенітет

Обов'язковим для кожної держави є державний суверенітет.

Державний суверенітет (від фр. *souverainete* — вершина, верховна влада, з латин. *superus* — верхній) — **повнота влади держави, самостійність держави, її незалежність від інших держав у внутрішній та зовнішній політиці.**

Кількість суверенних країн у світі постійно зростає. Перед початком Другої світової війни існувала 71 незалежна держава, у 1947 р. — уже 81, у 1995 р. — майже 190. Після Другої світової війни отримали незалежність понад 100 територій. Однак нині у світі ще існує майже 30 територій, які не мають суверенітету. Це ко-

лонії, так звані «заморські департаменти Франції» (Гваделупа, Мартініка, Французька Гвіана тощо), «асоційовані держави» (Маршаллові Острови, Мікронезія тощо) та ін.

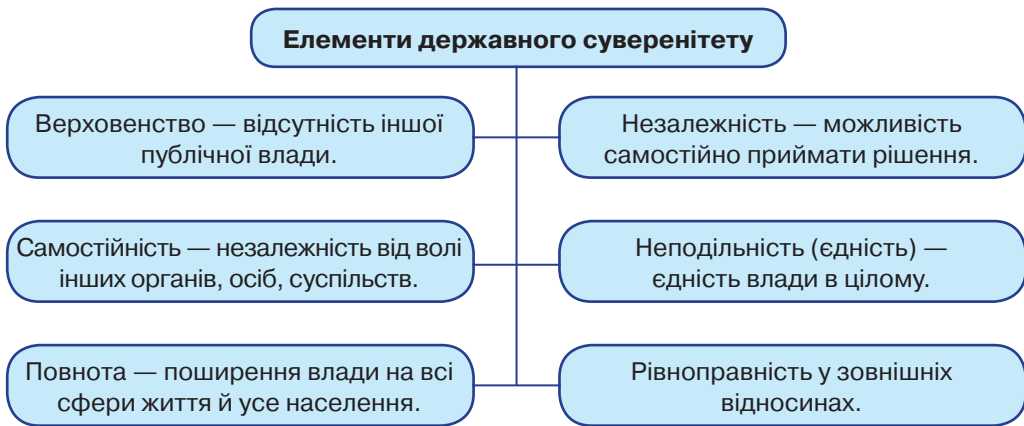
Державний суверенітет є невід’ємною ознакою держави. Повага до нього є одним з основних принципів сучасного міжнародного права, він закріплений у Статуті Організації Об’єднаних Націй.

ЗІ СТАТУТУ ООН

Стаття 2. Організація та її члени діють відповідно до таких принципів:

1. Організація заснована на принципі суверенної рівності всіх її членів (...).

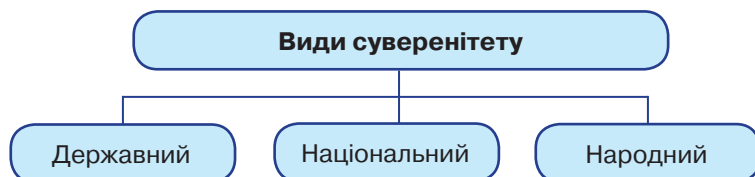
Уперше ідея державного суверенітету була висунута французьким ученим Ж. Боденом у 1576 р. Він пов’язував державний суверенітет з абсолютною та неподільною владою монарха, неможливістю будь-якої іншої влади в державі або поза нею, яка б могла бути вищою за владу монарха.

Сучасна юридична наука визначає дві сторони суверенітету — внутрішню та зовнішню. У середині держави суверенітет передбачає верховенство та повноту влади. Це означає, що держава здійснює верховну владу на своїй території, може видавати обов’язкові для виконання закони й розпорядження. Крім того, суверенітет виключає можливість існування на території держави іншої, аніж її власна, публічної влади. Влада держави поширюється на всю територію країни, на все населення. Виявом суверенітету є також здійснення від імені держави правосуддя на своїй території. Суверенітет держави виявляється також у праві держави самостійно обирати власну політичну, економічну та соціальну системи без будь-якого втручання інших держав.

Зовнішній суверенітет держави виявляється в її можливості виступати самостійним суб’єктом міжнародних відносин, міжнародного права, у праві держави представляти суспільство у відносинах з іншими державами. Зовнішній суверенітет виявляється у свободі зовнішньополітичної діяльності за межами кордонів держави, однак за умови дотримання вимог міжнародного права.

Необхідно зазначити, що в сучасному світі існує чимало міждержавних об'єднань, яким окремі держави передають частину своїх повноважень. Уступаючи до таких об'єднань (до них, зокрема, належать Рада Європи, Європейський Союз тощо), держава, зберігаючи свою незалежність, визнає верховенство нормативних актів цих організацій з окремих питань, бере на себе зобов'язання дотримуватися встановлених цими організаціями вимог і правил. Фактично йдеться про певне добровільне обмеження власного суверенітету, що, однак, не ставить під сумнів збереження незалежності держав.

Народний суверенітет також є одним з основних принципів міжнародного права. Він передбачає, що саме народ є джерелом влади в державі, саме він має виняткове право визначати конституційний лад держави, обирати органи державної влади тощо. При цьому народний суверенітет може реалізовуватися кількома шляхами. Перші згадки про народний суверенітет з'явилися в XV ст. у Франції. Своє закріплення народний суверенітет отримав під час Французької революції, а пізніше в конституції Франції 1848 р. Нині принцип народного суверенітету закріплений конституціями абсолютної більшості держав світу, у тому числі й Конституцією України.

Національний суверенітет — це суверенітет народу як політичної нації. Свого часу національний суверенітет ототожнювався з народним суверенітетом, тобто правом народу на участь в управлінні державою. Таке розуміння й нині зберігається в конституціях ряду держав — Іспанії, Польщі, Туреччини тощо, однак у сучасному українському правознавстві прийнято виокремлювати національний суверенітет як поняття, що характеризує право нації на самовизначення.

Одним з основних понять сучасного правознавства є держава. Головними ознаками держави є наявність територіального принципу поділу населення, суверенітет, наявність апарату публічної влади, апарату примусу, податкової системи, системи права. Чимало держав мають й інші, факультативні, ознаки — збройні сили, державні символи, державну мову тощо.

Сучасне правознавство розрізняє державний, народний та національний суверенітет. Повага до державного суверенітету та забезпечення народного суверенітету є основними принципами сучасного міжнародного права.

Запам'ятайте: держава, державний, національний, народний суверенітет.

Запитання та завдання

1. Дайте визначення понять «держава», «суверенітет».
2. Які ознаки держави вам відомі?
- 3*. Використовуючи знання з історії та географії, доведіть наявність ознак держави в нашої держави та в країн — сусідів України.

- 4*. Наведіть приклади добровільного обмеження суверенітету державами, які стають членами певних міждержавних об'єднань.
5. Порівняйте державний, національний та народний суверенітет.

§ 5. Поняття та види функцій держави. Сутність держави

1. Поняття «функції держави»

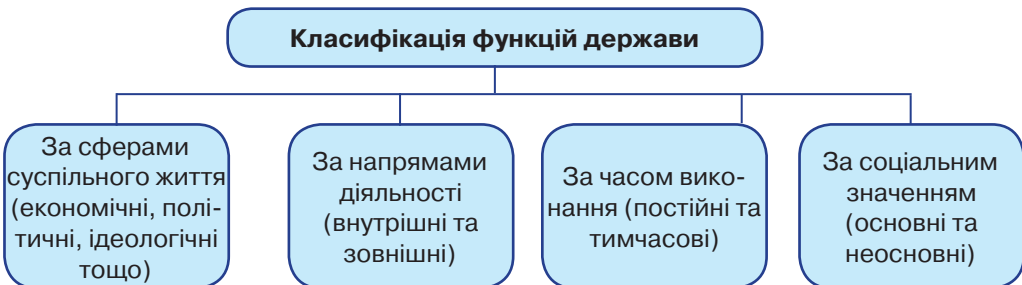
З моменту утворення держава мала певні завдання, здійснювала певну діяльність, заради якої вона й виникла.

Основні напрями, види діяльності держави, які виражають її суть і призначення, роль і місце в суспільстві, називають *функціями держави*.

Функції держави не залишалися незмінними протягом тисячоліть її існування. Перелік і співвідношення функцій держави суттєво залежать від історичної епохи, типу держави, її історичних і географічних особливостей тощо. Так, раніше однією з основних функцій держави вважалося підтримання влади однієї соціальної групи над іншими, забезпечення панування певного прошарку населення. З розвитком суспільства держава набуває нової якості — з класової вона поступово перетворюється на загальнонародну. При цьому відповідно змінюються й функції держави: замість функції підтримання влади певного прошарку населення виникає функція забезпечення прав усіх людей.

2. Класифікація функцій держави

Найчастіше функції держави поділяють за напрямками її діяльності — на внутрішні та зовнішні. **Внутрішні функції** забезпечують діяльність держави всередині країни. Серед внутрішніх функцій визначають: господарсько-економічну, культурно-виховну, охорони правопорядку, прав і свобод людини; соціальну, екологічну тощо. **Господарсько-економічна функція** реалізується через організацію діяльності державних підприємств (в Україні це, наприклад, Укрзалізниця), збирання податків та отримання коштів з інших джерел. **Культурно-виховну функцію** держава виконує шляхом організації діяльності навчальних закладів, театрів, музеїв, архівів, засобів масової інформації тощо. Важливою функцією держави є **забезпечення правопорядку, законності** шляхом діяльності державних правоохоронних органів. Певну роль у цій діяльності відіграють також

Виплата пенсій — реалізація соціальної функції держави

Діяльність поліції — реалізація функції забезпечення правопорядку

суди. Останнім часом особливу увагу приділяють такій внутрішній функції, як **забезпечення, гарантування прав і свобод людини**, яка стає однією з найважливіших. Чимало уваги нині приділено виконанню **соціальної функції** — забезпеченню засобів існування для людей, які з об'єктивних причин не можуть себе забезпечити самостійно. До порівняно нових функцій належить й **екологічна функція** — забезпечення екологічної стійкості та безпеки держави, безпечного й незабрудненого навколишнього середовища.

Зовнішні функції реалізуються за межами території держави. До них належать забезпечення відносин з іноземними державами — **зовнішньополітична функція**; урегулювання міжнародних економічних відносин — **зовнішньоекономічна функція**; **захист суверенітету та незалежності держави**; **гуманітарна функція** тощо. Найдавнішою з цих функцій є захист суверенітету, територіальної цілісності, незалежності держави. Цю функцію держава виконує з минулих часів і донині. Давно виникли й зовнішньополітична та зовнішньоекономічна функції. Набагато пізніше виникла гуманітарна функція держави — вона з'явилася наприкінці ХХ ст.

Важливе значення має поділ функцій держави за їхнім соціальним значенням — на основні та неосновні функції.

Основними вважають такі функції, без здійснення яких держава не може існувати, вони визначають найважливіші напрями її діяльності. Саме основні функції становлять соціальну сутність держави. Так, якщо основною функцією феодальної держави було утримання в покорі залежних селян, підтримка влади феодалів, то основною функцією сучасної держави є забезпечення прав і свобод

Міжнародні переговори — реалізація зовнішньополітичної та зовнішньоекономічної функцій держави

Надання гуманітарної допомоги іншим державам — реалізація зовнішньої гуманітарної функції держави

усіх своїх мешканців. Основні функції держави мають, як правило, комплексний характер, уключаючи цілий ряд напрямів діяльності. Реалізація основних функцій забезпечується всією державою, комплексом державних органів, а не окремим органом державної влади.

Неосновні функції багато науковців вважають складовими елементами основних функцій. Тобто неосновні функції є більш вузькими, конкретними елементами основних функцій. Відповідно здійснення цих функцій забезпечується окремими державними органами, а не державою в цілому.

Іноді функції поділяють за часом їх виконання. Частина функцій держава виконує протягом майже всього часу її існування. Саме такими є функція підтримання правопорядку, захисту незалежності держави тощо. Такі функції мають назву **«постійні функції»** держави. Інші ж функції держава виконує лише на окремих етапах свого розвитку. Так, функція ліквідації наслідків катастрофи на Чорнобильській атомній електростанції, яку вже протягом багатьох років вимушена виконувати наша держава, існувала не завжди, і, будемо сподіватися, прийде час, коли ця функція відійде в минуле. Так само тимчасовими є функції, які держава виконує під час війни (наприклад, мобілізація економіки, усього господарства для відсічі ворогу). Такі функції мають назву **«тимчасові»**.

Держава здійснює свої функції в різних сферах суспільного життя. Отже, функції держави можуть бути класифіковані відповідно до сфер життя суспільства, де вони здійснюються, — економічні, соціальні, політичні, ідеологічні тощо.

• *Наведіть приклади функцій, які належать до кожної з цих сфер суспільного життя.*

Потрібно мати на увазі, що може існувати чимало різних способів класифікації функцій держав, які не обмежуються тими, які наведено вище.

3. Форми й методи здійснення функцій держави

Зазначені функції держави виявляються в різних формах.

Правовими формами здійснення функцій держави є ті, що мають правові наслідки.

Правотворча (або **законодавча**) **форма** полягає в створенні та прийнятті різноманітних нормативно-правових актів. Крім них, держава створює й інші джерела права — залежно від тієї правової системи, яка діє в конкретній державі. Це можуть бути релігійно-правові акти, правові прецеденти тощо.

Надзвичайно широкою є **управлінська форма** реалізації функцій держави. Здійснюючи цю форму діяльності, держава застосовує та виконує прийняті правові норми, забезпечує управління процесами розвитку суспільства. Ця форма реалізується через численні органи держави, державний апарат і механізм держави.

На жаль, у діяльності кожної держави трапляються випадки, коли певні особи порушують установлені правові норми. Держава повинна реагувати на ці порушення, попереджати та припиняти їх. Саме ця діяльність виявляється в **правоохоронній формі** здійснення функцій держави. Для цього держава створює спеціальні правоохоронні органи.

Правові норми й правила, створені державою, залишаються «мертвими» доти, поки вони не починають застосовуватися в практичній діяльності державних органів. Саме тому важливою формою здійснення функцій держави є **правозастосовна форма** діяльності держави. Вона полягає у виданні індивідуальних правових актів на основі чинних нормативно-правових актів. Саме це відбувається, коли суд на основі одного з кодексів приймає рішення в конкретній справі, коли поліцейський виносить постанову про накладення штрафу на правопорушника, коли сільська рада приймає рішення про виділення земельної ділянки тощо. При цьому важливо зазначити, що ці рішення, хоча й мають суто індивідуальний характер, є обов'язковими для виконання.

Організаційна форма здійснення функцій держави виявляється в діяльності, яка безпосередньо не тягне за собою правових наслідків. Так, **організаційно-регламентуюча форма** здійснення функцій держави полягає в підборі, розподілі, подальшому аналізі ефективності діяльності посадових і службових осіб держави, кадрів, які виконують певні державні функції в численних державних органах, установах та організаціях. Для здійснення державних функцій необхідні певні матеріальні умови: кожен державний орган повинен мати приміщення для своєї роботи, певне обладнання (відповідно до своїх функцій) — комп'ютери, копіювальні апарати, меблі тощо. Забезпечення цих умов — прояв **організаційно-економічної форми** здійснення функцій держави. **Організаційно-контрольна форма** здійснення функцій забезпечує (як зрозуміло з назви) контроль за виконанням функцій держави всіма державними органами й установами.

Виконуючи свої функції, держава використовує **різноманітні методи, основними з яких є переконання, примус і заохочення.** Найпоширенішим методом є **метод переконання.** Він забезпечується шляхом правового виховання та освіти (вивчення шкільного курсу правознавства також є одним із засобів цього методу). Державні органи теж здійснюють профілактичну діяльність з метою недопущення правопорушень різними особами. Держава може **заохочувати** осіб за ретельне виконання своїх обов'язків, суворе дотримання правових норм. Це може проявлятися в наданні особі певних пільг і нагород, передбачених законодавством. Однак якщо засобів переконання та заохочення не вистачає, держава має право застосувати **примус** для забезпечення виконання своїх настанов і вимог. У цьому випадку держава застосовує встановлені окремими нормативними актами стягнення та покарання. Важливо зазначити, що застосування будь-якого стягнення й покарання можливе лише в суворій відповідності до закону, з дотриманням установленої процедури.

4. Правова держава

З КОНСТИТУЦІЇ УКРАЇНИ

Стаття 1. Україна є суверенна й незалежна, демократична, соціальна, правова держава.

• Як ви розумієте ці характеристики нашої держави? Що, на вашу думку, означає поняття «правова держава»?

Ідею правової держави висловлювали вчені — правознавці та філософи Т. Гоббс, Дж. Локк, Ж. Ж. Руссо, С. Дністрянський, Б. Кістяківський, а саме поняття «правова держава» було вперше застосовано в науці німецьким ученим У. Модем у ХІХ ст.

Що ж таке *правова держава*? Насамперед у правовій державі забезпечується **верховенство права**, тобто право панує в усіх сферах життєдіяльності, визначає дії держави та громадян у різних ситуаціях. Носієм влади в правовій державі є народ. Ознакою правової держави є **поділ державної влади**, що унеможливлює узурпацію влади, її зосередження в одних руках.

- Пригадайте, як здійснюється поділ державної влади в Україні.

У правовій державі **права людини закріплюються та гарантуються нормами права**, забезпечується **взаємовідповідальність особи та держави**. У правовій державі забезпечується **рівноправність громадян, розвиток демократії, пріоритет загальнолюдських цінностей**. Необхідною умовою існування правової держави є **високий авторитет судових і правоохоронних органів**, ефективність їхньої роботи. Правова держава також неможлива без **високого рівня правової культури громадян**, знання ними норм права та готовності їх дотримуватися.

Правова держава — це держава, яка має всі ознаки звичайної держави, а також, у якій діє принцип верховенства права в усіх сферах суспільного життя, державна влада належить народу, у якій гарантуються права та свободи людини й громадянина, діє демократія, забезпечується пріоритет загальнолюдських цінностей, взаємна відповідальність держави та громадян, рівноправність громадян, ефективно діють авторитетні судові органи.

Останнім часом чимало науковців вважає, що необхідною умовою існування сучасної правової держави є **розвинуте громадянське суспільство**. До громадянського суспільства належить «третій сектор» — недержавні організації: об'єднання громадян, політичні партії, засоби масової інформації, сім'я, приватна сфера, бізнес.

Громадянське суспільство — це сукупність недержавних організацій, які представляють волю та інтереси громадян.

Сучасна правова держава тісно взаємодіє з громадянським суспільством. При цьому інститути громадянського суспільства порівняно незалежні від держави, вона регулює їхню діяльність лише в найважливіших моментах. Водночас завдання держави — забезпечити умови для діяльності громадянського суспільства, а громадянське суспільство значною мірою є своєрідним замовником і контролером діяльності держави. Так, держава має забезпечити рівність усіх форм власності, свободу підприємництва, ідеологічний плюралізм, можливість існування та розвитку самоврядування.

Основні напрями діяльності держави називають її *функціями*. Існує чимало підходів до класифікації функцій держави. Перелік і співвідношення між різними функціями держави суттєво залежать від історичного типу держави, особливостей її розвитку та природних умов існування.

Функції держави реалізуються в різних формах за допомогою різних методів.

Щодо сутності держави донині тривають суперечки, з'являються нові теорії держави, інші відходять в історію.

Більшість сучасних держав намагаються стати правовими. У них формується розвинуте громадянське суспільство, яке відіграє важливу роль.

Запам'ятайте: функції держави, переконання, примус, правова держава, громадянське суспільство.

Запитання та завдання

1. Назвіть відомі вам функції держави.
2. Наведіть приклади виконання державою її різних функцій, використовуючи власний життєвий досвід, повідомлення засобів масової інформації.
3. Визначте форми виконання державою її функцій.
4. Наведіть приклади застосування різних методів для виконання функцій держави.
5. Назвіть ознаки правової держави.
- 6*. Висловіть свою думку щодо того, якою мірою Україна відповідає визначенню «правова держава» та запропонуйте шляхи вдосконалення нашої держави в цьому напрямі.
7. Визначте, які елементи громадянського суспільства існують в Україні.
- 8*. У засобах масової інформації, мережі Інтернет знайдіть приклади діяльності інститутів громадянського суспільства в Україні, а також елементів державного регулювання їхньої діяльності.
- 9*. Проаналізуйте співвідношення між поняттями «правова держава» і «громадянське суспільство».

Тема 3. ДЕРЖАВНИЙ ЛАД

§ 6. Поняття «державний лад».

Форма державного правління

1. Поняття «державний лад» («форма держави»)

Нині у світі існує понад 200 держав. Науковці протягом багатьох століть намагаються визначити їхню класифікацію. Для цього використовують поняття «державний лад», або «форма держави», яке відображає особливості організації механізму здійснення державної влади та взаємодії держави із суспільством.

Деякі правознавці вважають більш коректним і правильним застосовувати для класифікації держави поняття «державний лад», інші використовують традиційне поняття «форма держави».

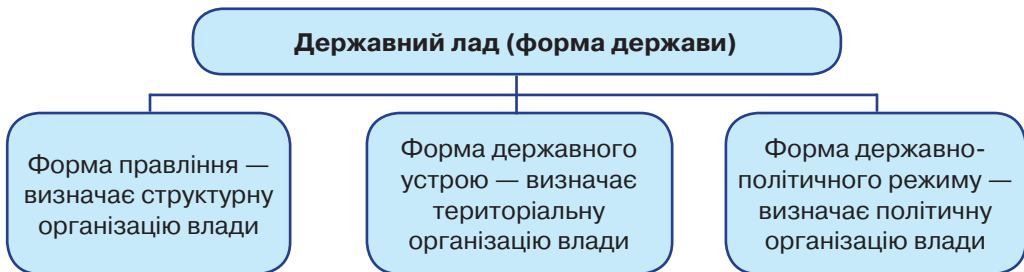

Державний лад (форма держави) — це порядок (спосіб) організації та здійснення державної влади, які виражають її сутність.

Спроби дати характеристику держави робили ще філософи давніх часів Арістотель і Платон. Арістотель пропонував розрізняти держави за кількістю тих, хто править, і тих, у чиїх інтересах здійснюється правління. Саме поняття «форма держави» з'явилося у XVIII ст. Одним із перших став застосовувати це поняття Ш. Монтеск'є, який ділив усі держави на республіки (в основі держави — добродієчність і рівність), монархії (основа влади — честь) і деспотії (основа влади — страх). Іншу точку зору мав Ж. Ж. Руссо, який визначав монархію (владу здійснює одна людина), аристократію (влада належить невеликій кількості людей) і демократію (владу здійснюють усі члени суспільства).

Сучасні правознавці вважають, що поняття «державний лад» має три складові — форму правління, форму державного устрою та форму державно-політичного режиму.

Отже, це поняття є складеним, уключає декілька елементів. Два з трьох його елементів — форма правління та форма державного устрою — закріплено в правових актах держави, найчастіше в конституції. Що ж стосується державно-політичного режиму, то для його визначення необхідно обов'язково проаналізувати також стан практичної реалізації норм, закріплених у законодавстві.

2. Поняття «форма правління»

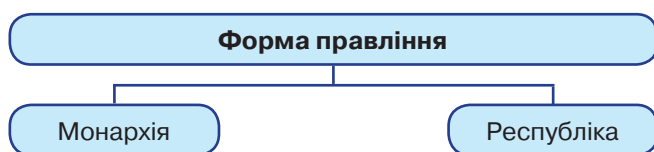
Першою складовою форми держави є форма правління.

Форма правління визначає спосіб організації державної влади, порядок створення (формування) вищих органів державної влади, порядок взаємодії між цими органами та розподіл повноважень між ними.

Поняття «форма правління» уперше в нормативних актах було застосовано у Швеції в 1634 р., де було прийнято акт «Форма правління». У XIX ст. форма правління була закріплена в конституціях Норвегії (1814), Португалії (1826), Франції (1848) тощо. У деяких конституціях сучасних країн також уживають це поняття. Але навіть якщо поняття «форма правління» не вживається в основному законі держави, воно, як правило, закріплено нормами конституції.

3. Види форм правління

Сучасна правова наука визначає дві основні форми правління — монархію та республіку.

Монархія (від грецьк. *єдиновладдя*) — форма правління, за якої **верховна влада зосереджена (повністю або частково) у руках одноособового глави держави та, як правило, передається в спадок.**

Монархія є найдавнішою формою правління, була характерна для рабовласницької та феодальної держав. На етапі буржуазних революцій у багатьох країнах світу відбулася еволюція абсолютних монархій на конституційні, інші ж стали республіками.

Для монархії характерні такі ознаки:

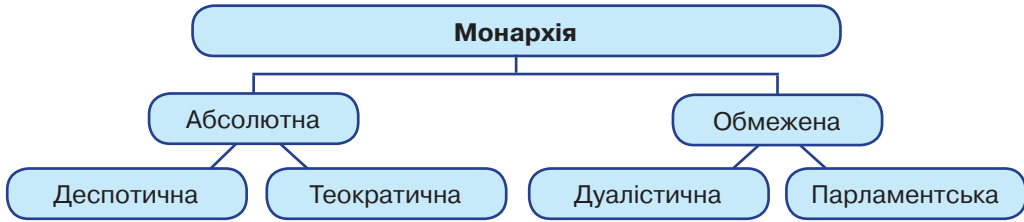
- главою держави є монарх;
- монарх здійснює владу одноособово;
- влада монарха в багатьох випадках проголошується священною, уважається отриманою від Бога;
- влада монарха поширюється на всі сфери суспільного життя;
- монарх здебільшого не несе юридичної відповідальності за свої дії.

При цьому треба зазначити, що посада монарха може мати різну назву — король, цар, емір, шах, це залежить здебільшого від історичної традиції, притаманної для певної держави.

У більшості держав монарх отримує владу в спадок. Однак існують й інші варіанти наділення монарха владою. Так, у Саудівській Аравії, Свахіленді, Катарі та деяких інших державах у разі необхідності монарха обирають члени сім'ї. У Малайзії, яка складається з кількох султанатів, їхні глави — султани — раз на сім років обирають верховного правителя держави. У монархіях, де владу передають у спадок, існують спеціальні нормативні акти, які визначають порядок спадкування престолу.

Відомі два основні види монархій — абсолютна й обмежена.

Абсолютна монархія — це форма державного правління, за якої влада монарха є необмеженою. Монарх очолює всі гілки державної влади, має виняткові повноваження щодо здійснення державної влади.

Для *деспотичної монархії* характерним є нічим і ніким не обмежена влада. Як правило, опорою монарха в деспотичній монархії є верхівка війська.

Сутність *теократичної монархії* можна зрозуміти з назви: у ній монарх є поєднанням як світської, так і духовної влади, джерелом влади монарха проголошується вища сила — Бог. Основним джерелом права в теократичній монархії є релігійні норми. Абсолютними монархіями на сучасному етапі є Бруней, Катар, Оман, Саудівська Аравія та Ватикан (дві останні — теократичні монархії).

Обмежена монархія — це монархія, у якій влада монарха обмежена законами або певними державними органами.

Межі влади монарха, механізми обмеження його влади визначаються законодавством конкретної держави. Частина органів влади держави в обмеженій монархії, як правило, формується шляхом проведення виборів.

Дуалістична монархія характерна для країн, у яких більшою чи меншою мірою зберігаються залишки феодалізму. У цих державах здебільшого здійснено поділ влади: законодавча влада належить парламенту, а виконавчу зосереджує монарх, який формує уряд, іноді його очолює. Уряд у дуалістичній монархії відповідальний перед монархом (а не парламентом). У деяких дуалістичних монархіях частину депутатів парламенту призначає монарх. Він здебільшого має право вето на рішення парламенту, може достроково припинити його повноваження. Саме такими монархіями були на межі XIX–XX ст. Австро-Угорщина, Італія, Румунія, нині такими є Йорданія та Марокко.

Парламентарна (парламентська) монархія характеризується значно більшим обмеженням влади монарха. Саме щодо таких монархій можна вжити відомий вислів: «Монарх царствує, але не править». У парламентській монархії компетенція монарха чітко визначена законом, виконавча влада в такій державі належить уряду, який формується парламентом (іноді за формальної участі монарха) і несе відповідальність саме перед законодавчим органом. Як правило, уряд очолює представник

Символи Австрійської імперії — корона, скіпетр, держава

Парламент Великої Британії

партії, яка перемогла на парламентських виборах. Акти монарха набувають чинності лише за умови їх підписання (контрасигнації) прем'єр-міністром або членами уряду. Більшість сучасних монархій є саме парламентарними. Це Бельгія, Велика Британія, Данія, Іспанія, Японія та ін. Збереження цих монархій пояснюється нині здебільшого повагою до історичних традицій, історичного досвіду держави.

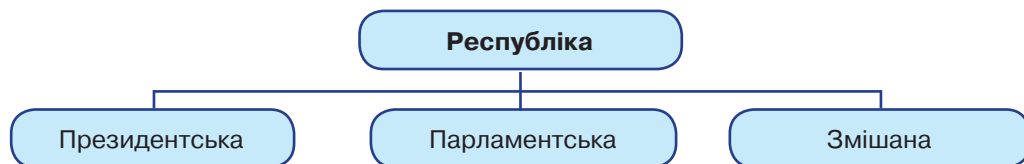

Республіка (від латин. *res publica* — суспільна справа) — **форма державного правління, за якої вищі державні органи обирає населення на певний строк.**

Перші республіки виникли ще в стародавньому світі. Саме така форма правління існувала в стародавніх Афінах і Спарті, на перших етапах історії Стародавнього Риму. Республіканська форма правління була притаманна Великому Новгороду, своєрідною козацькою республікою була Запорозька Січ.

Основними ознаками республіки є: • органи державної влади формуються шляхом виборів; • органи державної влади мають обмежений строк повноважень; • державна влада здійснюється від імені народу, реалізація принципів народного суверенітету.

У сучасній юридичній науці прийнято поділяти республіки на президентські, парламентські та змішані.

Уважається, що перша **президентська республіка** у світовій історії виникла в Сполучених Штатах Америки, згідно з конституцією США 1787 р. Для президентської республіки характерне надання президентові повноважень глави держави, а іноді й голови уряду. При цьому президента в такій республіці обирають загальнонародним голосуванням. Саме він формує уряд, який надалі несе відповідальність перед ним. У президентській (як і в будь-якій іншій) республіці обов'язково наявний парламент, повноваження якого закріплено в законодавстві. У цілому в президентській республіці президент має досить широкі повноваження, здатний здійснювати вирішальний вплив на політику держави. Як свідчить

досвід, в окремих випадках у президентській республіці виявляється тенденція до авторитаризму глави держави. Нині президентськими республіками, згідно із законодавством, є Аргентина, Бразилія, Мексика, США тощо.

У 1875 р. у Франції вперше була закріплена в законодавстві парламентська форма республіки. У **парламентській республіці** забезпечується верховенство парламенту. Парламент, який обирає населення держави, самостійно формує уряд. Для парламентської республіки характерне закріплення відповідальності уряду й інших органів державної влади перед парламентом. У парламентській республіці може існувати посада президента. Однак у цьому випадку він, як правило, обирається не загальнонародним голосуванням, а парламентом. У цьому випадку президент відповідає перед вищим представницьким органом і має здебільшого представницькі функції. В інших державах посада президента може бути взагалі відсутня. Залежність уряду від парламенту, парламентської більшості призводить до того, що парламентській республіці притаманні нестабільність уряду, його часті зміни, що іноді суттєво впливає на розвиток економіки. На сучасному етапі парламентськими республіками є Греція, Італія, Індія, Ізраїль, ФРН.

Парламент Угорщини

Наймолодшою є **змішана республіка**, яка вперше була закріплена в конституції Франції 1958 р. Як зрозуміло із самої назви, ця форма поєднує ознаки президентської та парламентської форм республіки. У змішаній республіці президента, як правило, обирають загальнонародним голосуванням, однак парламент має можливість деякою мірою контролювати його діяльність і в окремих випадках може достроково припинити його повноваження. Формування уряду є спільною компетенцією парламенту та президента, при цьому співвідношення їхніх повноважень може суттєво відрізнятись в різних державах. Президент також має право в певних, визначених законом випадках достроково припинити повноваження парламенту. На відміну від президентської республіки, президент у змішаній республіці не очолює уряд і формально не несе відповідальності за його діяльність.

Змішану форму правління нині мають Монголія, Польща, Росія, Фінляндія, Франція тощо. Змішана форма республіки нині закріплена законодавством України. Іноді, залежно від співвідношення повноважень парламенту та президента, серед змішаних республік виокремлюють президентсько-парламентські та парламентсько-президентські республіки.

Для класифікації існуючих у світі держав використовують поняття «форма держави». Воно включає три елементи — форму правління, форму державного устрою та форму державного режиму.

Форма правління характеризує порядок формування та співвідношення повноважень вищих органів державної влади. За формою правління виокремлюють монархію та республіку, які поділяють на ряд форм.

Запам'ятайте: форма держави, форма правління, республіка, монархія.

Запитання та завдання

1. Дайте визначення понять «форма держави», «форма правління», «монархія», «республіка».
2. Які елементи має поняття «форма держави»?
3. Назвіть ознаки різних видів форми правління.
- 4*. Порівняйте
  - А монархію та республіку
  - Б абсолютну й обмежену монархію
  - В парламентську, президентську та змішану республіки
- 5*. Висловте свою думку щодо позитивних і негативних ознак кожної з відомих вам форм правління. Яку з них ви вважаєте найдосконалішою? Свою думку аргументуйте.

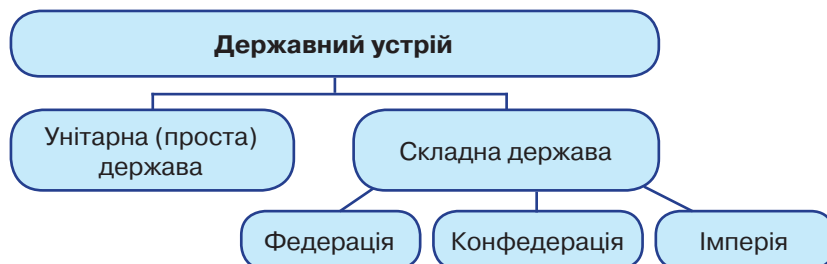
§ 7. Форма державного (територіального) устрою

1. Поняття «державний устрій»

Форма державного устрою характеризує територіальну організацію влади, спосіб поділу території держави на складові, відносини між центральними органами держави й адміністративно-територіальними одиницями.

За формою державного устрою держави поділяють на прості (унітарні) і складні.

2. Унітарна держава

Унітарна (проста) держава – форма державного устрою, за якої адміністративно-територіальні одиниці держави не мають ознак державного суверенітету.

Основними ознаками унітарної держави є:

- жодна складова унітарної держави не має ознак суверенітету;
- у державі існує єдина система державних, зокрема судових і правоохоронних, органів;
- єдина конституція та система законодавства, які діють на всій території держави;
- єдине громадянство, окремі територіальні одиниці не мають громадянства;
- суб'єктом міжнародного права є лише держава в цілому, тобто в міжнародних відносинах може брати участь лише держава в цілому.

Унітарний характер держави не виключає існування в її складі певних територіальних одиниць — областей, земель, департаментів, провінцій тощо, однак ці утворення не мають ознак суверенітету, створюються тільки для організації управління державою.

Іноді унітарні держави поділяють на централізовані та децентралізовані. У *централізованих державах* керівників місцевих органів влади призначають з центру, усі територіальні одиниці мають рівний правовий статус.

У децентралізованих державах адміністративно-територіальним одиницям надають певний, іноді досить значний обсяг власних повноважень. Органи місцевого самоврядування, як правило, обирає населення.

Нині унітарними є Данія, Пакистан, Польща, Фінляндія, Франція тощо. Відповідно до Конституції України, наша держава також є унітарною.

3. Федерація

Складною державою називають державу, у складі якої є територіальні одиниці, які мають певні ознаки державного суверенітету.

Складні держави здебільшого утворюються шляхом об'єднання самостійних суверенних держав, які передають частину своїх суверенних повноважень об'єднаній державі. Видами складної держави є федерація, конфедерація, імперія.

Федерація (від латин. *foederatio* — союз, об'єднання) — це складна держава, до якої входять державні утворення, що мають певну політичну самостійність.

Ідеї федералізму виникли переважно у XVIII–XIX ст. Центром формування федералістських ідей стали США.

У федеративній державі територія складається з територій окремих адміністративно-територіальних одиниць — суб'єктів федерації. У різних державах ці суб'єкти мають різні назви — штати (США, Австралія, Індія); землі (Австрія, Німеччина); кантони (Швейцарія); республіки, області, краї (Росія) тощо.

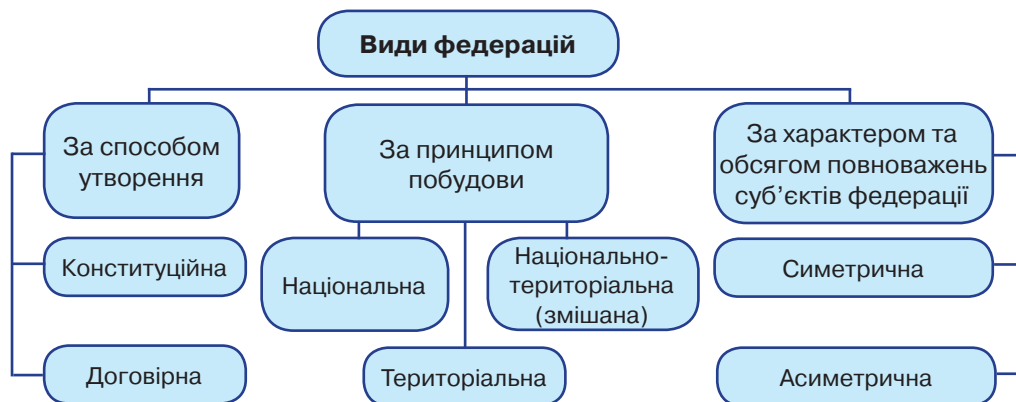
Обов'язкова ознака федерації — наявність загальнофедеративних органів державної влади, рішення яких обов'язкові для складових частин федерації (якщо вони прийняті в межах їхніх повноважень).

У суб'єктах федерації існують власні законодавчі, виконавчі, судові, правоохоронні органи, що мають чітко визначені повноваження (які не збігаються з повноваженнями центральних органів, чітко відокремлені від них).

У федерації обов'язково існує дворівнева система законодавства — разом із федеративною конституцією та законами існують конституції й закони окремих частин федеративної держави. При цьому більш високу юридичну силу мають, як правило, нормативні акти федерації в цілому.

Основою федерації здебільшого є союзний (федеративний) договір. На міжнародній арені має право виступати лише федерація в цілому, однак в окремих випадках обмежене право брати участь у міжнародних відносинах надається й суб'єктам федерації. Характерною ознакою федеративної держави є наявність двопалатного парламенту, одна з палат якого представляє інтереси окремих суб'єктів федерації.

Теорія права визначає чимало різних видів федерацій.

За способом утворення федерації поділяють на конституційні та договірні. **Конституційні федерації** утворилися внаслідок поділу єдиної держави на окремі суб'єкти, наділення їх певною компетенцією (з ознаками державного суверенітету) і закріплення цих повноважень у нормативних актах. Протилежним є шлях утворення договірних федерацій. У цьому випадку самостійні суверенні держави добровільно об'єднуються у федеративну державу, передаючи їй частину своїх повноважень, свого суверенітету.

Федерації розрізняють також за принципами утворення. З одного боку, є федерації, у яких об'єднувалися суб'єкти, у кожному з яких мешкали переважно громадяни певної національності, тобто суб'єкти створюються відповідно до національного складу населення. Саме такими були союзи республіки колишньої Югославії (нинішні незалежні Хорватія, Сербія, Чорногорія, Македонія, Словенія тощо), так утворилася Чехословаччина, нині такою є Бельгія тощо. Такий принцип побудови зумовлює формування **національної федерації**. З іншого боку, існують федеративні держави, що мають однонаціональне населення або ж різні національності, рівномірно поширені на її території. У випадку, коли поділ на суб'єкти федерації не пов'язаний із національним складом населення, йдеться про **територіальну федерацію**. Такими є ФРН, США, Індія. І нарешті, бувають випадки, коли в побудові федерації поєднуються обидва зазначені принципи: частина суб'єктів є національними, інші — суто територіальними. Саме так побудована Російська Федерація, у складі якої є як національні автономні республіки (Татарстан, Башкортостан, Комі, Саха-Якутія тощо), так і області та краї (Московська, Брянська області, Приморський, Хабаровський краї тощо), населення яких — переважно росіяни. У цьому випадку йдеться про **національно-територіальну федерацію**.

Федерації поділяють також за повноваженнями, компетенціями суб'єктів федерації. Так, у США й Росії всі суб'єкти федеративної держави мають однакові права — така федерація має назву **«симетрична»**. У той же час в Індії в складі держави є території з різним статусом — штати та союзні території. У такому випадку йдеться про **асиметричну** федерацію.

4. Конфедерація та імперія

Конфедерація — різновид складної держави, тимчасовий союз суверенних держав, що об'єдналися для досягнення спільної мети в певній сфері.

Конфедерація є об'єднанням суверенних держав за договором, який здебільшого передбачає збереження суверенітету суб'єктів конфедерації та їхнє право вільного виходу з конфедерації. Для конфедерації характерними є відсутність спільного державного кордону, єдиної території, спільної конституції, законодавства, громадянства, фінансової системи, армії. У разі створення певних загальнодержавних органів законодавчої, виконавчої та судової влади вони формуються за принципом чітко визначеного представництва суб'єктів конфедерації та мають обмежені, чітко визначені повноваження. У багатьох випадках рішення центрального органу не мають обов'язкового характеру для суб'єктів конфедерації.

Конфедерації виникають, як правило, для об'єднання незалежних держав з метою розв'язання певних конкретних завдань — боротьби за незалежність, вирішення певних економічно-господарських проблем, спільної оборони тощо. Відповідно до мети об'єднання створюють певні органи, які мають вирішувати саме ці завдання. Такі органи мають переважно функції координації діяльності в певних, чітко визначених сферах, органи ж законодавчої та виконавчої влади можуть навіть не створюватися.

В історії відомі різні випадки існування конфедерацій. Історичний досвід свідчить, як правило, про нестійкий характер конфедеративних утворень, які або розпадаються, або ж поступово перетворюються на федерацію. Так, після набуття незалежності від Великої Британії Північноамериканські штати утворили конфедерацію з метою боротьби з колишньою метрополією. Проте після існування з 1776 по 1787 р. як конфедерації вони стали федерацією, що було закріплено конституцією США. Швейцарія за своєю конституцією донині формально має назву Швейцарська Конфедерація, хоча реально є федеративною державою. У той же час після недовгого існування зникли такі конфедеративні об'єднання, як Об'єднана Арабська Республіка (існувала в складі Єгипту та Сирії з 1958 по 1961 р.), Сенегамбія (існувала в складі Сенегалу та Гамбії з 1982 по 1989 р.), а держави, які входили до їхнього складу, продовжили існування як незалежні держави.

Останнім часом правознавці іноді виокремлюють такі особливі форми об'єднання держав, як співдружність і співтовариство. Прикладом такого об'єднання може бути Британська співдружність (об'єднання Великої Британії та більшості її колишніх колоній), Співдружність Незалежних Держав (СНД) (до нього входить більшість держав, які раніше були республіками в складі СРСР), Європейський Союз (ЄС) тощо. Характерною ознакою цих об'єднань є збереження їхніми членами суверенітету й водночас створення системи координаційних органів у різних сферах суспільного життя, забезпечення співпраці та взаємодопомоги по різних напрямках.

Третім видом складної держави є імперія.

Імперія (від латин. *imperium* — влада, панування) — це форма складної держави, у якій частина території приєднана та/або утримується в складі держави насильницьким шляхом.

Імперії утворювалися внаслідок територіальної експансії великих держав, які поступово підкорювали сусідні території, уключаючи їх до свого складу. При цьому в більшості імперій правовий статус центральних частин держави — метрополій — суттєво відрізнявся від статусу приєднаних — колоній. Для імперії притаманна сувора централізація в системі управління, правова система, що повністю базується на правовій системі метрополії. Влада на місцях представлена, як правило, особами, призначеними з центру — губернатором, намісником тощо, а органи місцевого самоврядування або взагалі відсутні, або ж мають дуже обмежену компетенцію. У багатьох випадках неоднаковим є і статус громадян, які проживають в імперії. Обсяг їхніх прав та обов'язків суттєво залежить від національної належності та місця проживання (метрополія чи колонія). Представники підкорених народів іноді суттєво обмежувалися в правах. Більшість імперій є надбанням історії. Саме такими були Британська імперія, Римська імперія, Османська імперія тощо. При цьому треба зазначити, що більшість імперій розпалися, але Британська імперія нині перетворилася на співдружність, до якої ввійшло чимало держав — колишніх колоній.

5. Автономія

У складі федеративних і деяких унітарних держав можуть бути автономні утворення.

Автономія (від грецьк. *незалежність*) — це відносно самостійне в здійсненні державної влади або місцевого самоврядування територіальне утворення в складі певної держави.

Подібні утворення є в складі багатьох держав — Росії, Іспанії, Данії, Фінляндії тощо.

Автономія здебільшого має ширші права, ніж звичайна адміністративна одиниця, у багатьох випадках автономія має власну конституцію, державні символи, столицю.

Іноді статус автономного утворення надається певній адміністративно-територіальній одиниці унітарної держави. У цьому випадку її статус визначається спеціальним законом, розширення прав стосується здебільшого вирішення проблем місцевого характеру. У багатьох випадках передбачено представництво автономного утворення у вищих органах влади держави.

Форма державного устрою визначає територіальний устрій держави, відносини між центром та окремими суб'єктами держави. За формою державного устрою розрізняють прості (унітарні) і складні держави.

Складні держави поділяють на федерації, конфедерації та імперії.

У складі окремих держав існують автономії, які мають особливий статус.

Запам'ятайте: форма державного устрою, унітарна держава, федерація, конфедерація, імперія, автономія.

Запитання та завдання

1. Поясніть поняття «державний устрій», «унітарна держава», «федерація», «конфедерація», «імперія», «автономія».
2. Порівняйте
  - А складну й унітарну державу
  - Б федерацію, конфедерацію, імперію
3. Висловте свою думку щодо позитивних і негативних ознак різних видів державного устрою.
4. Які види унітарних держав вам відомі?
5. Які види федерації ви знаєте?
6. Наведіть приклади держав із різними видами державного устрою.

§ 8. Форма державно-політичного режиму

1. Поняття «державно-політичний режим»

Третім елементом державного ладу є державно-політичний режим.

Державний режим — це система методів, способів і прийомів здійснення державної влади, заснованих на нормах права.

Державно-політичний режим (у багатьох джерелах його називають «державний режим»), на відміну від форми правління та державного устрою, неможливо визначити за нормами, записаними на папері. Для його визначення необхідно проаналізувати не лише закріплені в законодавстві норми, а й фактичні методи та прийоми, які застосовує держава, її органи й посадові особи для реалізації правових норм.

Необхідно зазначити, що державний режим може досить швидко змінюватися. Він значною мірою обумовлюється державним устроєм, формою правління та безпосередніми соціально-економічними й політичними умовами життя суспільства. У той же час державно-політичний режим має певну самостійність відносно державного устрою та форми правління: у державах із різними формами правління можуть існувати однакові державно-політичні режими.

Державно-політичний режим характеризує способи взаємодії органів державної влади з населенням, рівень і способи впливу держави на суспільство, роль і місце об'єднань громадян у політичній системі держави.

Розрізняють два основні типи державно-політичного режиму — демократичний та недемократичний.

2. Демократичний режим

На сучасному етапі розвитку людства майже всі держави намагаються стати демократичними. У конституціях багатьох держав є твердження про демократичний характер держав, є таке твердження й у Конституції України.

Демократія (від грецьк. *влада народу*) — це вид державно-політичного режиму, за якого реалізується принцип участі людей в управлінні державою, забезпечуються права та свободи людей, їхня рівність.

Демократичний режим має ряд ознак. У демократичній державі народ є основним джерелом влади, він є носієм суверенітету. При цьому важливою ознакою демократичної держави є регулярне проведення демократичних вільних виборів. Характерним для демократичної держави є поділ влади на три гілки, що унеможлиблює узурпацію влади в одних руках. Демократія передбачає забезпечення свободи особи в різних сферах суспільного життя, гарантії прав людини державою. У демократичній державі забезпечуються політичне, ідеологічне й економічне багатоманіття, можливість існування та вільної роботи об'єднань громадян. Важливими ознаками демократичної держави є взаємна відповідальність держави перед особою та особи перед державою, забезпечення верховенства права в усіх сферах суспільного життя.

3. Недемократичний політичний режим

Антиподом демократії є недемократичний режим. За такого режиму права та свободи громадян не забезпечуються, забороняється діяльність об'єднань громадян. У деяких випадках у недемократичних державах здійснюються репресії проти своїх громадян.

Характерними ознаками недемократичної держави є:

- обмеження та утиски прав людини;
- здійснення контролю державою за більшістю або й усіма сферами суспільного життя;
- високий рівень концентрації влади в руках однієї особи або невеликої групи осіб;
- ігнорування інтересів певних груп населення за релігійною, соціальною, національною ознаками;
- одержавлення профспілкових, спортивних, молодіжних, навіть дитячих, та інших громадських організацій.

Авторитарний (від латин. *autoritas* — цілковита влада) режим був характерний для держав, де відбувся державний переворот, де влада здійснюється силовими методами, де повністю ігноруються демократичні способи та методи управління державою. У державі встановлюється фактично (а іноді й формально) безстрокове правління певної особи. Діяльність опозиції або заборонено взагалі, або суттєво обмежено, перетворюється на формальність, представницькі органи влади також відіграють лише формальну роль. Опорою влади є силові структури. Характерним є суттєве обмеження за допомогою цензури свободи слова, засобів масової інформації. Характерним для авторитарної влади є перебільшення ролі однієї особи — глави держави, її культ.

Деспотія (від грецьк. *despoteia* — необмежена влада) — форма режиму, за якої всю владу зосереджено в руках однієї особи та застосовано надзвичайно жорсткі методи управління. За такого політичного режиму права та свободи людини піддаються жорстким утискам, повністю ігноруються. Відкрито проголошується нерівність громадян, відсутні будь-які механізми захисту прав людини. Деспотія є здебільшого історичним поняттям, воно було притаманно періоду рабовласництва.

Тоталітарний (від латин. *totus* — увесь, цілий) режим характеризується встановленням повного контролю держави над усіма сферами суспільного життя, у тому числі над сімейною, релігійною сферою, засобами масової інформації, громадськими організаціями тощо. У тоталітарних державах обмежується діяльність політичних партій, запроваджується однопартійна політична система. В економіці встановлюється жорсткий контроль держави, їй належать основні засоби виробництва. Панує єдина офіційна ідеологія, обмежуються права місцевого самоврядування. У ряді випадків здійснюються репресії щодо опозиції.

Деякі вчені вважають, що державно-політичний режим є швидше політологічною, ніж правовою категорією, і пропонують вилучити його з поняття «форма держави». Однак більшість дотримується традиційних поглядів.

Державно-політичний режим характеризує реальні методи, способи здійснення державної влади, взаємодії держави та населення.

Розрізняють демократичний та недемократичний політичний режим, які поділяються на декілька різновидів.

Запам'ятайте: державно-політичний режим, демократія, тоталітаризм, авторитаризм, деспотія.

Запитання та завдання

1. Поясніть поняття «державно-політичний режим», «демократія», «тоталітаризм», «авторитаризм», «деспотія».
2. Які ознаки демократичного режиму?
- 3*. Використовуючи знання з історії, повідомлення засобів масової інформації, наведіть приклади держав, у яких існували (чи існують) різні види політичних режимів.
- 4*. Проаналізуйте, якою мірою наша держава відповідає поняттю «демократична».
- 5*. Запропонуйте заходи, які треба вжити для підвищення рівня демократії в нашій державі.

3 історії української державності

Одним із найдавніших міжнародних договорів, укладених на території нашої держави, є мілето-ольвійський договір, підписаний приблизно в 331 р. до н. е. Документ, вибитий на кам'яній брилі, був знайдений археологами під час розкопок м. Мілета в 1903 р. Це одна з найдавніших пам'яток міжнародного права, пов'язаних з історією права нашої держави. Вона, зокрема, закріплює взаємне визнання рівних прав громадян Ольвії та Мілета на території обох міст-держав.

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ № 1

Порівняльна характеристика державного ладу зарубіжних країн

1. Використовуючи наведені нижче витяги з конституцій зарубіжних держав, визначте державний лад (форму правління, форму державного устрою, форму державно-політичного режиму) цих держав. Свою точку зору обґрунтуйте.
2. Порівняйте державний лад цих держав, висловіть свою думку, які історичні, географічні й інші фактори вплинули на формування саме таких моделей державного ладу в цих державах.
3. Знайдіть в Інтернеті конституції інших держав і проаналізуйте їх.

Подивіться в Інтернеті

<http://nbuviar.gov.ua/asambleya/constitutions.php> — конституції іноземних держав на сайті Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського.

3 Конституції США

Стаття I

Розділ 1

Усі законодавчі права, надані цією конституцією, повинні належати конгресу Сполучених Штатів, який має складатися із Сенату й Палати представників.

Розділ 2

1. Палата представників має складатися з членів, котрих кожні два роки обиратиме людність окремих штатів; виборці в кожному штаті повинні відповідати вимогам, установленим для виборців найчисленнішого представництва законодавчих органів штату (...).

Розділ 3

1. Сенат Сполучених Штатів має складатися з двох сенаторів від кожного штату, обраних законодавчими органами штату на термін шість років; кожному сенаторові належить один голос (...).

Розділ 4

1. Час, місце й спосіб виборів сенаторів і представників у кожному штаті визначаються його законодавчими органами (...).

Розділ 10

1. Жоден штат не має права вступати в будь-яку угоду, союз чи конфедерацію, видавати каперські свідоцтва, карбувати монету, випускати кредитні папери, дозволяти сплачувати борги будь-чим, окрім срібних і золотих монет, ухвалювати законопроекти про покарання без суду, видавати закони із зворотною чинністю або закони, що порушують зобов'язання за контрактами, або ж надавати будь-які аристократичні титули (...).
3. Жоден штат не має права без згоди Конгресу (...) уступати в будь-які угоди чи договори з іншим штатом або з чужоземними державами, уступати у війну, крім тих

випадків, коли на нього вчинено напад, або випадків такої очевидної загрози, що не терпить зволікання.

Стаття II

Розділ 1

1. Виконавча влада належить Президентові Сполучених Штатів Америки. Президент перебуває на своїй посаді протягом чотирьох років (...).

Стаття III

Розділ 1

Судова влада Сполучених Штатів належить єдиному Верховному Суду й тим нижчим судам, що згодом установить або створить Конгрес. Судді Верховного Суду, а також нижчих судів залишаються на своїх посадах, доки поведуться бездоганно, і мають у визначені терміни одержувати за свою службу винагороду, що не повинна зменшуватися протягом усього часу їхнього урядування.

Стаття IV

Розділ 4

Сполучені Штати гарантують кожному штатові цього Союзу республіканську форму правління й мають обороняти кожен штат від нападу, а на прохання законодавчих чи виконавчих органів (коли законодавчі органи не можна скликати) — також і від внутрішніх заворушень.

3 Конституції Франції

Стаття 1. Франція є неподільною, світською, демократичною та соціальною Республікою. Вона забезпечує рівність перед законом усіх громадян, незалежно від походження, раси чи релігії. Вона поважає всі віросповідання. Її устрій є децентралізованим (...).

Стаття 3. Національний суверенітет належить народу, який здійснює його через представників і шляхом референдуму (...).

Стаття 5. Президент Республіки (...) є гарантом національної незалежності, територіальної цілісності та дотримання міжнародних договорів.

Стаття 6. Президент Республіки обирається на п'ять років прямим загальним голосуванням (...).

Стаття 8. Президент Республіки призначає прем'єр-міністра. Він припиняє його повноваження у випадку подання ним заяви про відставку уряду. За пропозицією прем'єр-міністра президент призначає інших членів уряду та припиняє їхні повноваження.

Стаття 9. Президент Республіки головує в Раді міністрів.

Стаття 72. Адміністративно-територіальними утвореннями Республіки є комуни, департаменти, регіони, адміністративно-територіальні утворення з особливим статусом і заморські адміністративно-територіальні утворення.

(...) Відповідно до умов, передбачених законом, ці утворення вільно самокеруються виборними радами та мають регламентарну владу для виконання своїх повноважень. В адміністративно-територіальних утвореннях Республіки на представника держави (...) покладається забезпечення національних інтересів, адміністративного контролю та дотримання законів (...).

Стаття 88-2. На основі взаємності та в порядку, передбаченому договором про Європейську Раду, (...) Франція погоджується на передання деяких повноважень, необхідних для створення Європейської економічної та валютної спілки.

3 Конституції Королівства Данія від 5. 06. 1953

Частина I

3. Законодавча влада здійснюється спільно королем і Фолькетингом. Виконавча влада здійснюється королем. Судова влада здійснюється органами правосуддя.

Частина III

12. Король має в межах, установлених цією конституцією, верховну владу з усіх питань королівства та здійснює таку верховну владу через міністрів.

13. Король не несе відповідальності за свої дії; його особа недоторканна. Відповідальність за правління несуть міністри (...).

14. Король призначає та відправляє у відставку прем'єр-міністра й інших міністрів (...).

15. (1) Міністр іде у відставку, якщо Фолькетинг виносить йому квотум недовіри.

Частина IV

28. Фолькетинг складається з однієї палати, до складу якої входять не більше 179 депутатів (...).

29. (1) Будь-який підданий Данії, що має постійне місце проживання в королівстві та досягнув вікового цензу (...), має право брати участь у виборах Фолькетингу (...).

3 Конституції Республіки Білорусь

Стаття 3. Єдиним джерелом державної влади й носієм суверенітету в Республіці Білорусь є народ. Народ здійснює свою владу безпосередньо, через представницькі й інші органи (...).

Стаття 6. Державна влада в Республіці Білорусь здійснюється на основі поділу її на законодавчу, виконавчу та судову (...).

Стаття 9. Територія Республіки Білорусь (...) єдина та невідчужена. Територія ділиться на області, райони, міста й інші адміністративно-територіальні одиниці (...).

Стаття 79. Президент Республіки Білорусь є главою держави, гарантом Конституції Республіки Білорусь, прав і свобод людини та громадянина (...).

Стаття 81. Президент обирається на п'ять років безпосередньо народом Республіки Білорусь на основі загального, вільного, рівного й прямого вільного права при таємному голосуванні (...).

Стаття 84. Президент Республіки Білорусь: (...) за згодою Палати представників призначає на посаду прем'єр-міністра; визначає структуру уряду Республіки Білорусь, призначає на посади та звільняє з посад заступників прем'єр-міністра, міністрів та інших членів уряду, приймає рішення про відставку уряду чи його членів; (...) підписує закони; має право в порядку, установленому конституцією, повернути закон або окремі його положення зі своїми запереченнями в Палату представників (...); безпосередньо або через утворені ним органи здійснює контроль за дотриманням законодавства місцевими органами управління та самоуправління, має право призупиняти рішення місцевих рад депутатів і скасовувати рішення місцевих виконавчих і розпорядчих органів у разі їхньої невідповідності законодавству (...).

Стаття 90. Парламент — Національні збори Республіки Білорусь — є представницьким і законодавчим органом Республіки Білорусь (...).

Стаття 106. Виконавчу владу в Республіці Білорусь здійснює уряд — Рада Міністрів Республіки Білорусь — центральний орган державного управління.

Уряд у своїй діяльності підзвітний Президенту Республіки Білорусь і відповідальний перед Парламентом Республіки Білорусь.

Уряд складає свої повноваження перед новообраним Президентом Республіки Білорусь.

Тема 4. НАРОДОВЛАДДЯ

§ 9. Народовладдя та народне волевиявлення

1. Поняття «народовладдя»

Однією з основних загальноновизнаних загальнолюдських цінностей сучасної демократичної держави є народовладдя.

Народовладдя — належність влади народові та її здійснення ним безпосередньо або через органи державної влади й місцевого самоврядування.

Народовладдя є основою поняття «демократія». Серед тих, хто висунув і розробляв ідею народовладдя, — Ж. Ж. Руссо, О. Радищев, М. Драгоманов, І. Франко, М. Грушевський.

Ідея народовладдя свого часу отримала закріплення в актах епохи буржуазних революцій.

• *Пригадайте з курсу всесвітньої історії, які документи, прийняті в епоху буржуазних революцій, закріплювали принципи народовладдя.*

Ідеї народовладдя були закріплені й у документах часів національно-визвольних змагань в Україні 1917–1920 рр.

• *Ознайомтеся з витягами з актів, прийнятих в Україні в період 1917–1920 рр., і порівняйте їхні положення із сучасними нормативно-правовими актами української держави.*

3 I Універсалу Центральної ради

(...) хай народ український на своїй землі має право сам порядкувати своїм життям. Хай порядок і лад на Вкраїні дають вибрані вселюдним, рівним, прямим і тайним голосуванням Всенародні українські збори (сойм). Усі закони, що повинні дати лад тут у нас, на Вкраїні, мають право видавати тільки наші Українські збори.

3 IV Універсалу Центральної ради

Власть у ній [Українській Народній Республіці] буде належати тільки народу України (...).

3 Конституції Української Народної Республіки (Статут про державний устрій, права і вольності УНР). (Прийнята 29.04.1918, не набула чинності).

- Суверенне право в Українській Народній Республіці належить народові України, цебто громадянам УНР усім разом.
- Це своє суверенне право народ здійснює через Всенародні збори України.

На сучасному етапі розвитку суспільства необхідними елементами народовладдя вважають рівні можливості участі громадян в управлінні державою, вирішенні державних справ, рівність громадян перед законом, рівне виконання всіма громадянами обов'язків, визначених законом, наявність справедливого суду, рівний доступ громадян до благ, які розподіляє держава.

Відповідно до законодавства та сучасної практики, народовладдя (демократія) здійснюється у двох формах — безпосередній (або прямій) і представницькій.

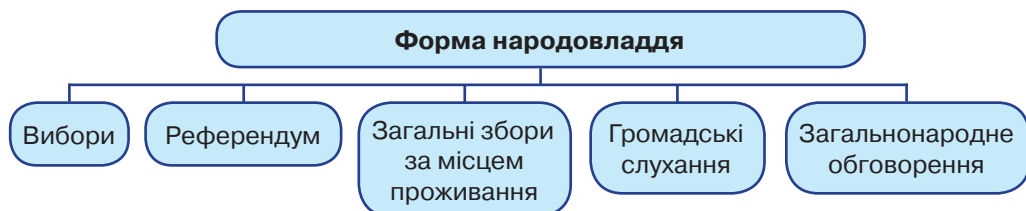

2. Безпосереднє народовладдя (демократія)

Безпосередня (або пряма) демократія є формою безпосередньої участі народу в прийнятті важливих політичних рішень державного й суспільного життя та здійсненні влади у формах, передбачених конституцією та іншими актами законодавства.

Безпосередня демократія може виявлятися в декількох формах — вибори, референдуми, загальні збори за місцем проживання, громадські слухання, загальнонародне обговорення тощо.

Ця форма народовладдя є найдавнішою. Саме через загальні збори племені, первісної общини здійснювалося управління людським колективом на етапі первісного суспільства. Пізніше в Стародавній Греції та Стародавньому Римі важливу роль в управлінні державою відігравали народні збори (які мали різні форми та назви), крім того, з'являються вибори певних органів, які уособлювали владу народу. Необхідно зазначити, що в рабовласницькому суспільстві участь у подібних зібраннях могли брати лише вільні особи, громадяни відповідного міста й держави. Класичною формою організації прямого народовладдя прийнято вважати державну систему Стародавніх Афін.

Однак поступово, із збільшенням території держави й кількості населення, реалізація прямого народовладдя через народні збори, зібрання всього населення стає все більш складною. Виникає потреба в пошуку та застосуванні інших форм участі громадян в управлінні державою. Найпоширенішою з них стали вибори, за допомогою яких формувалися різні органи влади.

Характерними ознаками прямого народовладдя є пряме волевиявлення громадян, яке здійснюється безпосередньо, без втручання будь-якого державного органу. Громадяни приймають рішення від свого імені, при цьому брати участь у волевиявленні мають право всі дієздатні громадяни, які досягли певного віку.

Докладніше про різні форми прямого народовладдя ви дізнаєтеся на наступних уроках.

3. Представницьке народовладдя (демократія)

Представницька демократія — це спосіб вираження та утвердження волі громадян через обраних ними представників в органах державної влади та місцевого самоврядування.

Зародження представницької демократії відбулося в процесі подальшого розвитку людства, коли, як уже зазначалося, унаслідок розвитку держави та збільшення кількості населення стає неможливим вирішити всі питання шляхом загальнонародного голосування. Пошук виходу з цієї ситуації зумовив формування певних виборних органів, яким надаються повноваження вирішувати певні питання від імені народу.

Формуються групи людей, які діють від імені суспільства, рішення цієї групи визнаються обов'язковими для всіх членів суспільства.

Представницькі органи можуть бути *загальнодержавними* (якщо вони представляють усе населення певної держави) і *місцевими* (якщо вони представляють населення певної частини держави — міста, області, села тощо), *колегіальними* (коли до них входить певна кількість людей-представників, наприклад Верховна Рада, обласні, районні, міські ради тощо) або *одноособовими* (президент, глава певної територіальної громади).

Необхідно зазначити, що представницька демократія тісно пов'язана з прямою демократією. Адже будь-які представницькі органи формуються шляхом проведення виборів, тобто через форми прямого народовладдя.

На відміну від прямої демократії, представницька набагато простіша щодо її організації (адже рішення приймають не мільйони чи сотні тисяч людей, а лише десятки чи сотні представників), діяльність органів представницької влади набагато дешевша, ніж прийняття рішень засобами прямої демократії. У той же час при використанні представницької демократії виникає загроза волі народу, адже вона здійснюється не безпосередньо, а через представників.

4. Поняття «референдум»

Однією з форм прямого народовладдя є референдум.

Референдум (від латин. *referendum* — те, що має бути повідомлено) — форма безпосередньої демократії, прийняття рішень із найважливіших питань загальнодержавного чи місцевого значення шляхом загальнонародного голосування.

Референдум не безпідставно вважається найважливішою формою безпосередньої демократії, адже під час референдуму громадяни висловлюють свою думку та приймають рішення.

Історія референдумів сягає майже шести сотень років. У 1439 р. у швейцарському кантоні Берн відбувся перший відомий референдум на Європейському континенті. Питання цього референдуму — запровадження додаткового податку на військові потреби. У 1640 р. в колонії (нині — штаті) Массачусетс відбувся перший референдум на Американському континенті. У Швейцарії в 1802 р. відбувся перший загальнодержавний референдум, який затвердив конституцію Гельветичної Республіки.

На початку XX ст. референдуми поступово поширилися в Європі: у період 1900–1939 рр. їх було проведено в Австрії, Норвегії, Греції, Ірландії, Чехословаччині, Румунії та Південній Америці (Болівія, Уругвай, Чилі тощо). Більшість цих референдумів була присвячена прийняттю або внесенню змін до конституційних актів.

На сучасному етапі розвитку конституційного законодавства, політичної практики ставлення до референдумів у різних державах суттєво відрізняється. У Швейцарії протягом XX ст. було проведено кілька десятків референдумів. На них вирішували надзвичайно різноманітні питання. Двічі на них вирішували питання щодо вступу країни до ООН — 1986 р. більшість громадян висловилося проти, і лише після повторного референдуму у 2002 р. Швейцарія стала членом всесвітньої організації; питання схвалення нової конституції Швейцарії (1999) і навіть питання збереження чи ліквідації підрозділу поштових голубів швейцарської армії (!). У той же час у Нідерландах (які традиційно вважають досить демократичною державою) референдум не проводився жодного разу. Федеральне законодавство США також виключає проведення загальнодержавного референдуму. Лише один-два рази проводилися референдуми у Великій Британії й Бельгії.

В історії відомо чимало випадків використання референдумів для закріплення, «консервації» антидемократичних режимів. Так, тричі проводили референдуми в Німеччині в період правління Гітлера та нацистської партії (НСДАП). Неодноразово за допомогою референдумів продовжували час правління диктаторських режимів у Бангладеш, Чилі, Іраку, Заїрі тощо.

5. Види референдумів

Нинішня юридична наука поділяє референдуми за кількома критеріями.

Передусім референдуми поділяють залежно від території, на якій їх проводять. Референдуми, які охоплюють усю територію держави, називають **загальнонаціональними (загальнодержавними)**. Місцевий референдум проводять у межах міста, села, селища, району, тобто порівняно невеликої території. У великих державах іноді також виокремлюють **регіональні** референдуми. Так, для США це референдум, проведений у межах окремого штату, у Росії — області чи краю, Німеччині — окремої землі тощо.

Рішення референдуму можуть мати різну юридичну силу. В одному випадку рішення референдуму має найвищу юридичну силу, воно не може бути переглянуто іншими органами, установами — це **імперативний** референдум. Саме такими були референдуми, на яких приймали конституції Росії й Польщі. А от на референдумах щодо вступу в ООН, проведених у Швейцарії, рішення безпосередньо не приймали — органи виконавчої влади держави отримували своєрідну

пораду свого народу, на підставі якої приймалося офіційне рішення. Так само з метою вивчення громадської думки у Швеції проводили референдуми щодо використання атомної енергії (1980), про зміни принципів пенсійного забезпечення (1957) тощо. У цьому випадку йдеться про референдум **консультативний**.

Законодавством держави можуть бути визначені питання, рішення в яких може прийматися тільки через референдум. У багатьох країнах така процедура передбачена для внесення змін до конституції. Лише шляхом затвердження на референдумі можуть бути внесені зміни до конституцій Швейцарії, Японії, обов'язковим є затвердження референдумом змін до розділів 1, 3, 13 Конституції України. Якщо без референдуму неможливе прийняття остаточного рішення, то референдум із цього питання називають **обов'язковим**. В інших випадках, коли рішення може прийматися як через референдум, так і без нього, референдум є **факультативним**.

Особливе місце серед референдумів займає *плебісцит* (від латин. *plebiscitum* — рішення народу). У сучасній правовій науці, як правило, це референдум, на якому вирішують питання щодо зміни території, переходу певних територій до складу інших держав. Напевно, одним із найвідоміших випадків плебісциту було голосування щодо приєднання Австрії до Третього рейху в 1938 р. Також за допомогою плебісцитів приймали рішення про незалежність Ісландії (1944) й Алжиру (1962).

Однією з найважливіших загальнолюдських цінностей є народовладдя. Воно здійснюється народом як безпосередньо, так і через представників народу в органах державної влади та місцевого самоврядування. Пряма демократія здійснюється через вибори, референдуми й інші форми, представницька — через діяльність органів влади, обраних народом.

Однією з найважливіших форм прямого народовладдя є референдум. Референдуми вирішують найважливіші питання життя суспільства, вони є досить поширеними в багатьох країнах світу.

Запам'ятайте: народовладдя, референдум, плебісцит.

Запитання та завдання

1. Поясніть поняття «народовладдя», «референдум», «плебісцит».
2. Назвіть шляхи здійснення народовладдя.
3. Наведіть відомі вам з історії чи засобів масової інформації приклади здійснення прямого та представницького народовладдя.
4. Які існують види референдумів?
- 5*. Висловте думку щодо позитивних і негативних ознак референдуму.
- 6*. Що, на вашу думку, потрібно зробити, щоб забезпечити свідому участь громадян у референдумі?
7. Знайдіть інформацію про референдуми, які відбулися в нашій державі наприкінці ХХ — на початку ХХІ ст.

§ 10. Поняття та види виборів

1. Поняття «вибори»

Серед форм прямої демократії чільне місце посідають вибори. На сучасному етапі саме вони є найпоширенішою її формою — відбуваються майже в усіх державах і досить регулярно.

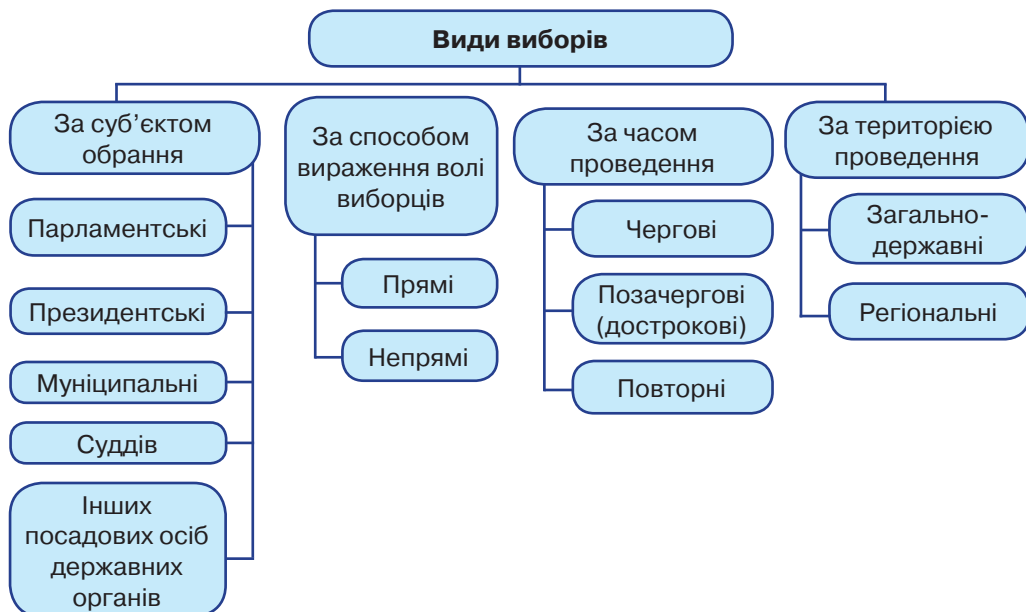
Вибори — це форма прямого народовладдя, яка передбачає формування складу представницьких органів державної влади й органів місцевого самоврядування шляхом загального голосування.

Для демократичної держави вибори є однією з головних засад державної влади, політичного режиму. Саме завдяки проведенню регулярних вільних виборів, на їхній підставі влада отримує легітимність — законні підстави представляти суспільство. Вибори визначають своєрідну політичну «палітру» держави, через них здійснюється відбір керівників, оновлення політичної еліти. Регулярна виборність примушує кожного представника політичної еліти пам'ятати про необхідність через певний проміжок часу пройти через вибори й отримати підтвердження свого права представляти суспільство.

2. Види виборів

Сучасна правова наука передбачає декілька способів класифікації виборів.

Напевно, найзрозумілішою є система класифікації за **суб'єктом обрання**, тобто залежно від того, кого обирають. Майже в усіх країнах світу (окрім небагатьох абсолютних монархій, у яких не існує вищого представницького органу) нині парламенти формуються шляхом виборів (незалежно від їхньої назви, прийнятої в конкретній державі). Ці вибори мають назву **парламентські**. Там, де існує посада президента, проводяться **президентські** вибори. Обирати потрібно

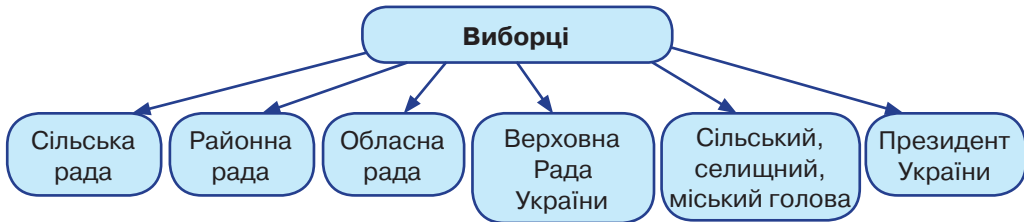
не лише вищі органи влади та вищих посадових осіб на загальнонаціональному рівні, а й представницькі органи на низовому рівнях — області, штату, землі, департаменту, району, міста, села, селища. Отже, необхідним елементом демократичної системи є **муниципальні** вибори — вибори представницьких органів на регіональному та місцевому рівнях.

У більшості держав, крім представницьких органів, обирають керівників територіальних громад, в Україні — міських, сільських, селищних голів, у США та багатьох інших державах — мерів, губернаторів тощо. У багатьох державах світу передбачено **обрання суддів**. Уважається, що саме такий механізм формування суддівського корпусу, що передбачає відповідальність перед населенням, яке регулярно має підтверджувати свою довіру до судді, сприяє підвищенню відповідальності суддів. У деяких державах передбачено обрання й інших представників державної влади. Наприклад, у США обирають шерифів та їхніх заступників, шкільну раду міста, округу тощо.

Вибори поділяють також і **за територією, на якій їх проводять**. Вибори парламенту, президента проводять на всій території держави. Ці вибори мають назву **загальнодержавні (загальнонаціональні)**. Коли йдеться про вибори районної чи сільської ради, мера міста чи шкільної ради округу (у США) — це місцеві вибори. А коли обирають органи, влада яких поширюється на штат, землю, область, тобто велику територіальну складову держави, вибори мають назву **регіональні**.

Важливе значення має поділ виборів за способом вираження своєї волі на прямі та непрямі.

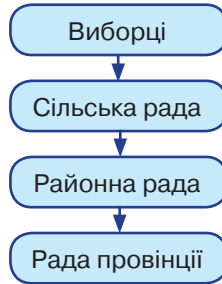
Прямі вибори (див. схему, складену на прикладі України) передбачають, що виборці безпосередньо (прямо) (звідси й назва) роблять свій вибір щодо органів усіх рівнів. Так, в Україні виборець сам, безпосередньо, голосує на виборах депутатів усіх рівнів — від сільської ради до Верховної Ради України, від сільського голови до Президента України.

На відміну від прямих виборів, при застосуванні системи непрямих виборів виборець безпосередньо голосує лише на виборах депутатів, посадовців найнижчого рівня. Саме такі вибори застосовують у КНР. Виборці в цій державі безпосередньо обирають лише депутатів селищних, повітових, міських (якщо місто не має районного поділу) зборів народних представників. Депутатів наступного рівня — зборів народних представників провінції, міста, що має районний поділ, — обирають депутати нижчого рівня (від імені своїх виборців), депутати зборів народних представників провінцій, міст, автономних районів обирають депутатів Всекитайських зборів народних представників (парламенту КНР). Таку систему (див. схему) називають **непрямими багатоступневими** виборами. Аналогічно

відбувалися вибори рад народних депутатів і делегатів з'їздів рад (функції яких були подібні до функцій нинішньої Верховної Ради) на території Радянського Союзу (до складу якого входила й Україна) у період 1918–1936 рр.

Непрямі багатоступеневі вибори

Іншу систему непрямих виборів називають **опосередкованими** виборами. Яскравим прикладом такої системи є обрання президента США. Відповідно до конституції США, у день виборів виборці формально віддають свої голоси не безпосередньо кандидатам, а так званим виборникам, які отримують від виборців доручення представляти їх на подальших виборах. Унаслідок виборів формується колегія виборників, які потім і здійснюють голосування за кандидатів у президенти США. Необхідно при цьому мати на увазі, що нині ця система в США є значною мірою формальною, швидше даниною історичній традиції, аніж реальним механізмом, — виборники ще до дня виборів визначають свій вибір і не можуть його потім змінити. Отже, голосування колегії виборників стає значною мірою формальністю, вітання щодо свого обрання президент США отримує вже наступного дня за днем обрання виборників — задовго до їхнього формального зібрання та голосування.

Важливу роль відіграє поділ виборів **за часом їхнього проведення**. Для кожної виборної особи встановлено певний строк її повноважень. У демократичній державі саме цей строк визначає періодичність проведення **чергових** виборів. Так, вибори президента Франції відбуваються кожні п'ять років, Президента України та Верховної Ради України — кожні п'ять років, президента США — кожні чотири роки. Отже, **чергові вибори** — це вибори, які відбуваються після закінчення встановленого законодавством строку повноважень виборного органу чи посадової особи. Законодавством більшості держав передбачена можливість проведення **позачергових (дострокових)** виборів. Причиною проведення позачергових виборів є, як правило, дострокове припинення повноважень обраного органу чи посадової особи. Для президента й мера такими причинами можуть бути добровільна відставка (саме так припинив свої повноваження 31.12.1999 р. президент Росії Б. Єльцин), смерть (так, у 1974 р., будучи президентом Франції, помер Ж. Помпіду), неможливість виконання своїх обов'язків за станом здоров'я, а також імпичмент (висловлення недовіри у зв'язку із скоєнням злочину тощо, наприклад, унаслідок імпичменту в 1995 р. за допущені правопорушення було припинено повноваження президента Бразилії Фернандо Коллора де Мелло). Для колегіального органу позачергові вибори відбуваються здебільшого вна-

слідок дострокового припинення його повноважень главою держави чи власного рішення органу. Так, у 2007 та у 2014 р. році Президент України достроково припиняв повноваження Верховної Ради України. Тричі достроково припинялися повноваження парламенту Великої Британії за час перебування на посаді прем'єр-міністра М. Тетчер. У 2009 р. було достроково припинено повноваження недовзі перед тим обраного парламенту Молдови, депутати якого не змогли обрати президента держави.

Іноді можуть відбуватися також **додаткові** вибори (різновид дострокових виборів). Вони відбуваються у випадку, коли в колегіальному органі припиняються повноваження депутата й виникає потреба замінити цю вакансію. У нашій державі нині такі вибори можуть відбуватися лише на рівні сільських і селищних рад, вибори до яких відбуваються за мажоритарною системою. Різновидом чергових виборів є **часткові** вибори, коли законодавство передбачає обрання колегіального органу не одночасно, а частинами. Так, до сенату США кожні два роки обирають третину сенаторів, кожні три роки переобирають 1/3 сенату Франції. Така система має на меті забезпечити наступність у роботі колегіального органу, забезпечити поступову ротацію його членів.

3. Принципи виборчого права

Сучасне виборче право вважає демократичними лише такі вибори, які відповідають певним загальновизнаним світовим стандартам, при проведенні яких дотримуються певних принципів. Вони закріплені в більшості конституцій сучасних демократичних держав, закріплено їх також і в Конституції України.

Загальність виборів означає, що в них можуть брати участь усі дорослі психічно здорові громадяни відповідної держави. При цьому загальність виборчого права не виключає встановлення певних обмежень (особливо щодо пасивного виборчого права) — так званих виборчих цензів, однак ці цензи мають бути обґрунтованими, не мати дискримінаційного характеру.

Рівність виборів передбачає, що всі громадяни, які мають право брати участь у виборах, мають рівні права й обов'язки щодо участі у виборах, права обирати та бути обраними. Ця рівність має бути забезпечена як виборцям, так і кандидатам на виборні посади. Рівність не виключає надання певних переваг соціальним групам, які з об'єктивних причин є більш слабкими, соціально вразливими. Так, в азійській країні Бангладеш установлена обов'язкова квота представництва жінок у парламенті (30 місць із 330 парламентських мандатів), у Бутані депутатських 10 місць автоматично надається представникам буддистських монастирів, у верхній палаті парламенту Індії 1/12 частина депутатів обирається вчителями. Рівність виборів повинна виявлятися й у приблизній рівності виборчих округів за кількістю населення (якщо від округів обирається однакова кількість депутатів).

Вільність виборів має два критерії. З одного боку, виборцю має бути надано безумовну можливість самостійно прийняти рішення щодо свого вибору — без морального чи фізичного тиску. З іншого боку — вільність виборів передбачає право самого виборця вирішувати, чи брати йому участь у виборах.

Для багатьох країн нині існує проблема активності виборців на виборах, проблема **абсентеїзму** — ухилення від участі у виборах. Ця проблема постійно зростає, кількість тих, хто не бере участі в голосуванні, має тенденцію до збільшення. З метою вирішення цієї проблеми в окремих державах запроваджено норму щодо обов'язкової участі у виборах і відповідальність за ухилення від участі в них. Так, в Австралії, Люксембурзі, Австрії громадянина, який не взяв участі в голосуванні, карають штрафом; у Бельгії, крім штрафу, у разі повторення цього порушення передбачено позбавлення виборчого права на 10 років і неможливість державної служби; в Італії списки тих, хто не взяв участі у виборах, публікують у газетах; а в Греції та Туреччині можливе навіть позбавлення волі на певний строк.

Нині **таємність голосування** — абсолютно природний принцип, без якого важко уявити сучасні вибори. Однак, як свідчать історики, таємне голосування було запроваджено в країнах Західної Європи лише наприкінці XIX ст. Для забезпечення таємниці голосування на виборчих дільницях створюють спеціальні місця, захищені від спостереження, — кабінети для таємного голосування, в окремих державах (зокрема, США) використовують спеціальні машини для таємного голосування.

Давньогрецький пристрій для голосування

Другою важливою формою прямого народовладдя є вибори, за допомогою яких формуються представницькі органи державної влади та місцевого самоврядування. Вибори класифікують за суб'єктом обрання, способом вираження волі виборців, часом проведення, за територією проведення виборів. Вибори можуть бути визнані демократичними та такими, що відповідають загальноновизнаним стандартам, якщо їх проведено з урахуванням принципів проведення виборів. Вибори мають бути загальними, рівними, вільними, з таємним голосуванням.

Сучасна машина для голосування в США

Запам'ятайте: рівні, вільні, загальні вибори з таємним голосуванням, абсентеїзм.

Запитання та завдання

1. Поясніть поняття «вибори», «виборче право», «абсентеїзм».
2. Які види виборів вам відомі?
3. За допомогою додаткової літератури та мережі Інтернет знайдіть держави, у яких застосовуються різні види виборів.
- 4*. Які переваги та недоліки прямих і непрямих виборів? Свою думку обґрунтуйте.
5. Поясніть відомі вам принципи проведення виборів.
- 6*. Висловіть свою думку, чи всі названі принципи виборів є необхідними для визнання виборів демократичними.
- 7*. Знайдіть у засобах масової інформації та мережі Інтернет повідомлення про порушення принципів виборів у різних державах.

§ 11. Принципи виборчого права. Виборчий процес

1. Виборче право

Одним із найважливіших понять законодавства, яке регулює проведення виборів, є виборче право, що має два значення.

З одного боку, **виборче право** — це система правових норм, які регулюють порядок проведення виборів.

З іншого — це суб'єктивне політичне право особи брати участь у виборах, обрати та бути обраною.

Залежно від сутності прав особи, її дій, виборче право може бути активним або пасивним.

Активне виборче право передбачає право громадянина обирати, здійснювати власний вибір. Для отримання цього права людина повинна досягти певного віку, крім того, для участі у виборах, як правило, обов'язковою умовою є належність до громадянства відповідної держави. Сукупність усіх виборців держави іноді називають **електоратом** (від фр. *electorat*, латин. *elector* — той, хто обирає, виборець).

Пасивне виборче право — це право бути обраним, тобто брати участь у виборах як кандидат на певну посаду. Вимоги до тих, хто бажає скористатися пасивним виборчим правом, здебільшого вищі, ніж для використання активного виборчого права, при цьому рівень цих вимог суттєво відрізняється залежно від того, на яку посаду проводяться вибори.

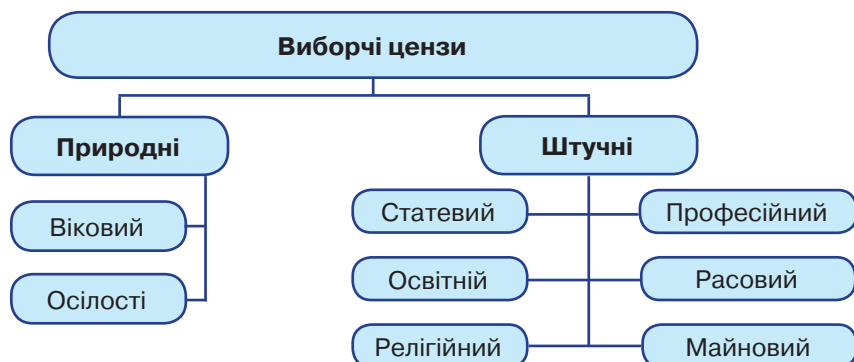
2. Виборчі цензи

У кожній державі визначають певні вимоги до учасників виборів. Вони, як правило, суттєво відрізняються для активного та пасивного виборчого права.

Вимоги й обмеження, які визначають можливість участі громадянина у виборах, називають виборчими цензами.

Усі цензи прийнято поділяти на природні та штучні.

Загальноприйнятим природним цензом є **віковий**. Адже для того, щоб приймати обґрунтовані та свідомі рішення під час виборів, а тим паче працювати на відповідальних виборних посадах, особа повинна мати достатній життєвий досвід і рівень свідомості, яких набувають лише з віком. Саме тому як для активного, так і для пасивного виборчого права встановлюється мінімальний вік. Віковий виборчий ценз у більшості держав має тенденцію до зниження. Якщо до середини 60-х років ХХ ст. в більшості країн Західної Європи й Америки право брати участь у виборах надавалося з 21 року, то нині загальноприйнятим є віковий ценз 18 років. В Україні право голосувати на виборах і референдумах також надається особам, які досягли 18 років. У деяких державах встановлено й інші вікові цензи. Так, на Кубі активне виборче право надається з 16 років, у Японії та Швейцарії — лише з 20 років.

Віковий ценз для пасивного виборчого права, як правило, вищий і залежить від посади, на яку претендує особа.

На Кубі пасивне виборче право набувається у 18 років, депутатом нижньої палати парламенту в Росії можна бути обраним з 21 року, у Франції — з 23, у США й Італії — з 25. Для обрання до верхньої палати парламенту віковий ценз набагато вищий. Так, в Італії сенатором може стати лише особа, яка досягла 40-річного віку, у Франції — 25 років тощо. Ще вищими є вимоги до кандидата на посаду глави держави. Так, у Росії та США президентом можна стати, лише досягнувши 35 років, у ФРН та Естонії — 40, а в КНР головою Всекитайських зборів народних представників може бути обрано лише особу, яка досягла 45-річного віку.

Широке поширення отримав і **ценз осілості**. Він полягає у вимозі проживати до часу виборів певний час у країні або місцевості, де людина голосуватиме. Його встановлюють для того, щоб особа, яка бере участь у виборах, мала час, щоб розі-

братися в особливостях політичного (та й не лише політичного) життя в певній державі, а іноді й місцевості, де вона житиме. Такий ценз установлено в деяких державах для активного виборчого права (у США — 1 місяць; ФРН — 3; Франції — 6; Канаді та Фінляндії — 20 місяців тощо), але частіше застосовується для пасивного виборчого права.

Освітній ценз (або **ценз письменності**) іноді теж належить до природних, хоча більшість учених вважають його штучним. Прихильники цього цензу, обґрунтовуючи його запровадження, зазначають, що він допомагає усунути від голосування осіб, які не мають достатнього рівня загальноосвітньої підготовки, не здатні розібратися в програмах, пропозиціях кандидатів. Так, у США ще в середині ХХ ст. в деяких штатах при реєстрації виборця йому пропонували прочитати кілька рядків із конституції США та пояснити їхнє значення. У той же час і нині існує чимало держав, де неписьменними є абсолютна більшість виборців. Серед них — Перу, Індія, чимало держав Африки. У деяких із них, щоб полегшити вибір особам, які є неписьменними, на виборчих бюлетенях біля назв партій (або імен кандидатів) ставлять символи партій чи фотографії кандидатів, які є для виборця орієнтиром, а замість підпису в списку виборців залишають відбиток пальця.

Протягом десятиліть і навіть століть у багатьох державах світу існували обмеження для голосування жінок — **статевий ценз**. На початку ХХ ст. жінки мали право брати участь у виборах лише в небагатьох державах, переважно північно-європейських — Фінляндії, Норвегії, Ісландії, Данії, а також в Австралії та Новій Зеландії. Одними з перших отримали виборче право жінки Австралії (1902), у 1917 р. — Нідерландів, у 1918 р. — Великої Британії, у 1918 р. — Німеччини, 1920 р. — США. Однак у Франції жінки отримали право брати участь у виборах лише в 1944 р., у Японії — у 1945 р., а у Швейцарії — лише в 1971 р.

Протягом тривалого часу в багатьох державах існував **майновий ценз**. До участі у виборах допускали лише осіб, які мали певний рівень матеріального стану, — мали певне майно або сплачували податки, не нижчі встановленого рівня. У деяких державах через майновий ценз значно зменшувалася кількість виборців. Так, унаслідок запровадження майнового й освітнього цензів в Італії в 1848 р. право голосу отримали лише три (!) відсотки всіх громадян країни. Нині майновий ценз у більшості держав не застосовується, хоча вимога щодо обов'язкової сплати певної мінімальної суми податків збереглася в законодавстві Австралії, Колумбії, Мексики, Коста-Рики тощо.

Досить поширеним є **професійний ценз**. У більшості випадків при цьому йдеться про обмеження права брати участь у виборах представникам окремих професійних груп. Так, у деяких державах установлено обмеження на участь у виборах (здебільшого як кандидатів на виборні посади) для державних службовців, військовослужбовців тощо. Запровадження цих норм обґрунтовується намаганням відокремити політичну діяльність від державної та військової служби. Значною мірою в цьому випадку йдеться також і про дотримання історичних традицій.

На виборах в Індії.
Отримуючи бюлетень, виборець
залишає відбиток пальця

Абсолютно неприйнятним, з точки зору сучасних демократичних норм, є **расовий ценз** — обмеження щодо участі у виборах залежно від кольору шкіри. Ще не так давно в Південно-Африканській Республіці представники корінного населення з чорним кольором шкіри не мали права голосу. Сумнівним, з точки зору сучасних демократичних норм, є і **релігійний ценз**, який відомий у деяких державах Азії. Так, в Ірані обов'язковою умовою для кандидата в депутати місцевого парламенту є сповідання ісламу.

3. Виборчий процес

Система заходів, які забезпечують проведення виборів у встановленому законодавством порядку, називають **виборчим процесом**.

Залежно від суб'єкта виборів, виборчої системи, яка застосовується в державі, й особливостей законодавства, законодавчий процес може мати значні відмінності, однак основні етапи виборчого процесу в більшості держав збігаються.

Призначення виборів відбувається відповідно до законодавства, яке передбачає строки проведення виборів і строки повноважень обраних на них органів чи посадових осіб. Немає потреби в цьому етапі в тих державах, де дата виборів чітко визначена конституцією чи іншим законодавчим актом. Класичний приклад такої норми міститься в законодавстві США: воно визначає, що вибори президента США (точніше — виборників, які в подальшому здійснять формальне обрання) проводяться «у перший вівторок після першого понеділка листопада кожного високосного року». В інших державах акт про призначення дати виборів і початок виборчого процесу видає глава держави або законодавчий орган.

Наступним етапом є **створення виборчих округів і дільниць**. При цьому беруть до уваги адміністративно-територіальний поділ держави, а також розподіл населення по цій території. Особливо важливо забезпечити рівномірність поділу території у випадку, коли від кожного округу обирається однакова кількість осіб (депутатів чи інших посадових осіб). Округи прийнято поділяти на одномандатні та багатомандатні. В *одномандатному* окрузі переможцем стає лише одна особа. Саме такими завжди є округи по виборах мерів, президентів (адже переможець тут лише один!). У *багатомандатному* окрузі переможців є декілька — так обирають народних депутатів України (за списками політичних партій та блоків). Виборчі дільниці створюються для виконання безпосередньої технічної роботи під час виборів: саме там громадяни безпосередньо віддають свої голоси за кандидатів.

Безпосереднє проведення виборів у більшості держав здійснюють спеціальні **виборчі органи**. В одних державах (ФРН, Австрія, Мексика тощо) ці функції покладаються на органи внутрішніх справ, в інших — разом із центральними виборчими органами, які є спеціальними державними органами, створюються окружні та дільничні виборчі комісії з представників політичних партій, блоків та організацій.

Наступний етап — **висунення та реєстрація кандидатів** на виборні посади. Законодавство різних держав передбачає різні шляхи висунення кандидатів. Перший із них — висунення кандидатів політичними партіями чи іншими колективами людей. Другий — самовисунення, коли кандидат подає власну заяву про реєстрацію кандидатом і згоду балотуватися на певну посаду. Іноді для реєстрації передбачається надання певної кількості підписів виборців, які підтримують висунення кандидата, або ж сплата певної застави, яка повертається лише у випадку успіху на виборах.

Після висунення та реєстрації кандидатів розпочинається найбільш тривалий період активної **передвиборчої агітації та боротьби**. У цей період постає питання про фінансування виборчої кампанії. Законодавство більшості держав визначає можливі джерела фінансування та встановлює певні обмеження. Так, законними джерелами вважаються, як правило, особисті кошти кандидата, пожертви фізичних та юридичних осіб (при цьому здебільшого забороняється надання фінансової допомоги іноземними фізичними та юридичними особами),

Передвиборчий мітинг
в Азербайджані

В Індії напередодні дня голосування
накривають фігури слонів — символ
однієї з партій, щоб уникнути
звинувачень в агітації

кошти політичних партій, які висувають або підтримують кандидатів. У деяких державах передбачено більшою чи меншою мірою фінансування передвиборчої кампанії державою. Під час кампанії кандидати можуть застосовувати різноманітні форми та методи агітації — використання можливостей засобів масової інформації (газети, радіо, телебачення, Інтернет), проведення мітингів, зборів, демонстрацій, застосування різноманітних рекламних засобів. Водночас у багатьох державах заборонено проведення агітації напередодні та в день виборів.

Одним із найвідповідальніших етапів, який привертає увагу всіх кандидатів, спостерігачів, у тому числі й міжнародних, є **голосування**. У більшості держав день голосування є неробочим днем. Голосування здійснюється за допомогою паперових виборчих бюлетенів. Вони видаються за умови включення прізвища виборця в списки на конкретній виборчій дільниці та пред'явлення посвідчення особи.

Отримавши бюлетень, виборець або проставляє відмітку навпроти назви партії чи прізвища кандидата, якого він підтримує (позитивне голосування), або ж, навпаки, викреслює всіх кандидатів чи всі назви партій, крім тієї, яку він підтримує (негативне голосування). Іноді, як уже зазначалося, використовують спеціальні машини, що забезпечують збереження таємниці голосування. Важливим питанням, яке доводиться вирішувати під час голосування, є забезпечення можливості проголосувати кожному виборцю. У деяких державах передбачено можливість проголосувати по пошті, в інших — можливе голосування за довіреністю. Іноді передбачається можливість дострокового голосування. Спеціальні заходи вживають для того, щоб особи з певними фізичними вадами — сліпі, інваліди тощо — мали можливість віддати свій голос.

У Франції виборчі бюлетені готують самі кандидати та партії, які балотуються на виборах.

У Норвегії виборець на виборах може використати аркуш білого паперу для голосування.

В Італії знищення виборчого бюлетеня тягне за собою позбавлення волі на строк від одного до шести років.

Спеціальні процедури, які повинні унеможливити або суттєво ускладнити помилки та фальсифікації, передбачає законодавство більшості держав під час **підрахунку голосів і встановлення результатів виборів**. Під час цих процедур здебільшого передбачають можливість присутності спостерігачів і представників засобів масової інформації.

Законодавство передбачає також порядок оголошення результатів, для цього, як правило, використовують засоби масової інформації.

Спеціальні процедури визначають порядок фіксації порушень під час підготовки й проведення виборів та оскарження результатів.

Виборче право регулює порядок проведення виборів. Залежно від можливих дій виборця розрізняють активне та пасивне виборче право.

У більшості держав визначено певні вимоги й обмеження для участі громадян у виборах — виборчі цензи. Їх поділяють на природні та штучні цензи, серед яких — віковий, осілости, професійний, освітній тощо.